Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 96 (16869)

2004 чылдың июль 6, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.30. Садар өртээ 3 рубль.

БАЙ-ТАЙГА — ЧОРГААРАЛЫВЫС

Дугар-оол ХЕРТЕК, кожуун чагыргазының даргазы.

ТӨЛЕПТИГ УТКУУР БИС

Кожууннуң бо чылгы социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар көрдүнген санчурагайлары, бюджеди болгаш өске-даа кылып чорудуп турар бүгү-ле ажыл-чорудулгазы Тыванның Россияның составынга каттышканының 60 чылының база Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлалдарын эки көргүзүглерлиг уткуурунче угланган. Ону чогумчалыг удуртуру-биле кожуунга байырлалды белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитетти тургускан, ол хүн бүрү ажылдап турар.

Суурларны ногаанчыдып чаагайжыдарынче кичээнгейни күштелдирген. Оларның богун аштап-арыглаан, херимнерни септеп чугайлаан, ыяштарны, чечектерни тараан, суггарылга бугаларын кылган. Тээли суурнуң чаагайжыдылгазынче кол сагышты салып турар, аңаа олбо черлерден аалчылар, ылаңгыя бистиң кожууннуң хөй санныг ат-алдарлыг кижилериниң эш-өөрү, оларның ажылижин, амыдыралын сонуургаан журналистер, аржааннаан улустар хөй келир болгай. Кудумчуларны каастаар чуруктарны 65 муң рубльге кылдыртып эгелээн. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалды септээн, өскелерин ам-даа кылыр. Бай-Тайга кожуунче кирер кызыгаарны, арт кырын чаартыр, чаагайжыдар. Оон аңгыда Бай-Тал суурда чаагайжыдылга талазы-биле элээн чүүлдер кылдынган. Чаагайжыдылгага чарыгдаар акша-төгерикти кожуун бюджединден үндүрген, ажыл ам-даа уламчылавышаан. Байырлалга чедир суурларны аян-шинчи киир каастап-шимээрин доозар бис.

Өөредилге, культура, эмнелге болгаш өске-даа албан черлериниң септелгезин юбилейлиг чылда шынарлыг чорудар дээш ажыл-иш кожуунда калбарган. Школаларның септелгезин экижидери-биле албан черлериниң удуртукчулары болгаш ажылдакчылары эки тура-биле шалыңының бир хуузун шилчидерин шиитпирлээн, амгы үеде чүс ажыг муң рубль кирген, ону септелгеге чарыгдаар. Ниитизи-биле чайгы септелге кожуунда организастыг чоруп турар. Тудугга болгаш септелге ажылдарын чорударынга ыяш материалдары кончуг чугула болуп келген. Ону барымдаалааш, ыяш дилер пилорамаларны санын көвүдеткен бис. Шуй, Кызыл-Даг сумуларында, кожуун төвүнде пилорамалар чогумчалыг ажылдап турар. Бодувустуң хереглеливистең ыяш материалдарын хөйнү бүдүрүп алгаш, ону хереглээн кожууннарга садарын моон соңгаар организастаар бис.

Суурларже, аржааннарже, малчын коданнарже баар автооруктарны септээр, көвүрүглерни тудар хемчеглерни эрткен чылдардан элээн экижиткен. Шуйда Дустуг-Хем аржааны-биле аргыжар, Бай-Талда Хемчикти кежир малчын коданнар баар, Кызыл-Дагда Ооруг көвүрүглерин ажыглалда киирген. Оларны тударынга акша-көпеекти кожуун бюджединден чогуур үезинде үндүрүп берген. Ынчангаш бо девискээрлер-биле аргыжарынга таарымчалыг байдал тургустунган.

Сөөлгү үеде тудуг ажылы кожуунда чоруп турар. Бо чылын Шуйга музыка школазының, Тээлиде АТБ-ниң тудуглары эгелээн. Шуйнуң музыка школазының тудуунга хереглээр материалдарны тывар, чагыыр дээш Абакан, Абаза четкеш келдим, чорук-херек бүткен, ажыл шуудап чоруур. АТБ биле МТС кады турар, ынчангаш ол улуг тудуг болуп турар, ону айыткан хуусаазында доозар дээш хемчеглерни алыр. Чурттарга тудуглары кожуунда чоруп турар. «Көдээниң социал хөгжүлдези» деп программаның шугуму-биле он ажыг чурттарга бажыңын тудары көрдүнүп турар. Чурттакчы чон боттарының күселиби-биле бажыңнарны тудуп алырын сөөлгү чылдарда көвүдеткен, оларны деткип турар бис.

(Уланчызы 4-кү арында).

Чазак Даргазының ажыл-албаны

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛИН КӨРГЕН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Чеди-Хөл кожуунга чедип, кышка белеткел ажылдарын хынап көрген.

Септелге ажылдары график езугаар чоруп турар-даа бол, эң берге айтырыг — ажылчыннарның акша-шалың өрези бооп турар. Чоокта чаа ажылчыннар чүгле апрель айның аванс акшазын алган. Май, июнь айларның шалың өрези, ол ышкаш «Тувкоммунэнерго» организациязы турда-ла, 6 млн. хире рубль өрези бо хүннерге чедир дуглаттынмаан.

Чеди-Хөл кожууннуң чылыг-электри төвүнде бо хүннерде 4,5 дугаар суугуларның септелгези чоруп турар. 2 км изиг бус, чылыг дамчыдар хоорзаларның 300 метрин септеп дооскан. Хову-Аксы суурнуң иштинде чылыг дамчыдар хоорзаларны септээри база көрдүнген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Хову-Аксы суурнуң чылыг-электри төвүнүң удуртулгазы-биле 5 дугаар котёлдуң бус чылыдар дериг-херекселин база хынап көрген болгаш турбогенераторну ажылдадып алырының дугайында ажылчыннар-биле база сайгарып чугаалашкан.

Федералдыг төп биле регионнарның аразында эргелеп-башкарылганы аңгылаар дугайында хоойлу төлевилелдеринге хамаарыштыр тодаргай тайылбырны Чазак Баштыңы чоруткан. Бир эвес Күрүне Думазы Россияның Чазааның киирип турары хоойлу төлевилелдерин хүлээп аптар болза, чылыг-электри төптерин тус черниң чагырга черлери харыылаар апаар. Тыва Республикага хамаарыштыр алыр болза, тус чер чагыргаларының бюджединче одалга төптерин база шилчидиптер. Ол хире хөй акша-хөреңги тус черниң эрге-чагыргаларында чок, байдал дыка нарын апаары билдингир. Тыва Республиканың Чазаа одалга төптеринге дуза көргүзер дээштиң безин федералдыг хоойлуда көрдүнген тускай сорулгалыг акша-хөреңгини өскээр чарыгдаар эргези чок болур. Ынчангаш, амдыгааштан эгелеп, Хову-Аксы суурну чылыг-биле хандырып турар ЧЭТ орулгалыг ажылдаар аргаларны дилээр болза эки. Биче бизнести сайзырадып, идик септээр мастерская, хлеб быжырар чер, бажың иштиниң эт-херекселин кылыр мастерскаялардан эгелээш, дузалал ажылагыйынга чедир ажыдып ап болурун Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак сүмелээн.

Мерген ОНДАР.

ТУРЦИЯЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Түрк дылдыг чоннарның «Стамбул—Делгемнер—Театр» деп Бүгү-делегей чергелиг фестиваль Турцияның Стамбул хоорайга бо айда болуп эртер.

Тыванның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры ук фестивальче чалалганы алган болгаш шагдала белеткенип эгелей берген турган. Ынчангаш «Ада-чурттуң чаңгызы» деп театржыткан көргүзүглүг программаны бистиң артистеривис аңаа барып бараалгадыр. Ук-төөгүзү чаңгыс (ону хаяларда төөгүнүң эрги бижимелдери бадыткап турар болгай) чоннарга бо оюн-көргүзүг солун болур дээрзи чугаажок.

Түрк дылдыг чоннарга ат-алдары эки билдингир апарган болгаш чалаттырып турар В.Көк-оол аттыг театрның артистеринге ак орукту, чедиишкиннерни күзеп, тиилелгелиг чанып кээрин күзеп манаалынар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЕВРОПА ЧЕМПИОНУ БОЛГАН

Июль 1-4 хүннеринде Болгарияның Варна хоорайга аныяктар болгаш элээдилер ортузунга хостуг хүрешке Европа чемпионады болуп эрткен.

Аңаа Россияның чыынды командазының кежигүннери бистиң чаңгыс чер-чурттуглар-ыыс Лариса Ооржак биле Аяс Делгер-оол киришкеш, кайызы-даа Европа чемпионнары болган. Лариса Ооржак беш оюнну арыы-биле тиилеп алгаш, удурланыкчыларынга чаңгыс-даа балл бербээн. А Аяс Делгер-оол үш оюнну арыг ойнап алгаш, 4:1 санныг болуп, тиилелгени чедип алган.

Чаа Европа чемпионнары Лариса Ооржак биле Аяс Делгер-оолга тускай кубоктарны («Самые технические борцы») база тывыскан.

Бистиң корр.

2004 чылдың ийиги чартыында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда —282 рубль;
ооң иштинде редакцияга— 120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль.
3 айда — 141 рубль;
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль:
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;
почта чедирилгези—183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда— 258 рубль:
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда – 288 рубль:
ооң иштинде редакцияга – 150 рубль;
почта чедирилгези – 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Алексей ОЮН,
ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының оралакчызы

Ам харыысалга чүгле бистен негеттинер

Тыва Республиканың Чазаа бо юбилейлиг чылда тараа культураларының дүжүдүн суггаттыг шөлдерден бир га черден 20 центнерден, суггат чок черлерден 15 центнерден эвээш эвести алырын шиитпирлээн. «Тывамелиосуг ажыл-агыйы» бүдүрүлге чери Барыын-Хемчик, Таңды, Кызыл болгаш Чаа-Хөл кожууннарның суггарылга системаларын 1 миллион 500 муң рубльге бо чылын чаартып кылган, ол ышкаш Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Тес-Хем кожууннарның суггарылга системаларынга капиталдыг септелгелерни 600 муң рубльге чоруткан.

Көдээ ажыл-агый культураларының суггарылгазынга 797 кижини хаара туткан. Олардан 78 бригаданы тургускан болгаш тараа культураларының өзүлде чадазын барымдаалаар баштайгы суггарылганы дооскан. Бо хүннерге чедир ийиги суггарылганы 2 муң га ажыг черге чоруткан, ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, барык муң га хөй болуп турар. «Тывамелиосуг ажыл-агыйының» бо чылдың июнь 15-те берген дыңнадыы-биле алырга, республиканың суггарылга системаларының сугга хереглели негелде хемчээлинде, ол чорук суг курлавырларының четчирин херечилеп турар. Көдээ ишчилер бир га тараа культураларынга 700 куб. метр суг херегин утпас ужурлуг.

Дүжүт камгаладылгазы

Бо чылын агаар-бойдус халавындан дүжүдүн чидирген ажыл-агыйларга когарал акшазын чүгле камгаладылга системазын таварыштыр төлээр. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы кожууннарда эргелелдер-биле «Роскүркамгаладылга» компаниязынга республиканың тарылга шөлдерин камгаладыр улуг ажылды чоруткан. Бо хүннерге чедир 35 ажыл-агый 26 миллион 635 муң рубльге дүжүдүн камгаладып алган. Оларның камгаладылга дадывыры 1 миллион 944 муң рубль болган. Камгаладылга кылдырткан ниити тарылга шөлү 10931 га.

Хүннүң айтырыглары

Картофель, ногаа аймаа болгаш конкурс

Республика бо чылын 3959 га черге картофельди олурткан, ооң 91 хуузу чурттакчы чонга хамааржыр. 81 га черге араттар картофель олурткан. Черле ынчаш картофель олуртулгазы чыл санында бичиилеп өзүп турары өөрүнчүг.

Көдээ ажыл-агыйларның бүгү хевирлери ногаа аймаан эрткен чылга бодаарга, база шору хөйнү тараан. Ол ниитизи-биле 1069 га шөлдү ээлеп турар, оларның 977 га черин чурттакчы чон, 81 га черни көдээ болгаш дузалал ажыл-агыйлары, 10 га черни тараачыннар (араттар) ээлээн.

Бо чылын республиканың көдээ ажыл-агый продукцияларының бүдүрүкчүлери картофель болгаш ногаа аймаа бүдүрер планын күүседиптериниң барымдаазы бар. Чүгле оларның суггарылгазын үезинде шын чорудары арткан.

Тыванның чер ажылдыгларының аразында «Эң эки дүжүт» дээш тускай конкурс чарлаттынган. Аңаа тараажылар, ногаажылар эки киржир боор дээрзинге яамы идегеп турар. Конкурска киржириниң дугайында 63 билдириишкин бөгүнге чедир кирген. Оларның аразында коллективтиг ажыл-агыйлар-даа, араттар-даа, хуу дузалал ажылдыглар-даа бар. Кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдери конкурска киржир күзелдиглерниң тарылга шөлдерин хемчээр, хынаар ажылдарны доозупкан.

Малга чем белеткели

2004-2005 чылдың кышкы сезонун эки эртер дизе, республиканың ажыл-агыйларының бүгү хевирлери 101 муң тонна мал чемин бо айларда белеткээр. Сиген белеткээринге республика девискээринде 4,9 муң га хөй чылдыг оът-сиген болгаш 76,3 муң га чайгаар үнген сиген шөлдери бар.

Салдынган сорулганы күүседиринге ниитизи-биле 479 сиген кезер машина херек. Бо хүннерде республикада 300 сиген кезер техника бар, оларның 223-үү ажылдап турар. 155 дырбааштың 146-зы белен.

Көдээ ажыл-агый яамызының специалистери кожууннарже сургакчылааш, сигенниң бо чылын багай эвес үнгенин демдеглеп турар. Ынчангаш сиген кезилдезин бо хонуктарга эгелээрин ажыл-агыйларга сүмелеп тур мен. Бо чугула кампанияга хол кадыырыбиле сиген кезикчилериниң бригадаларын тургузар болза эки, шынап-даа болза, көдээ черлерде ажыл чок улус хөй болгай.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы хол кадыыры-биле сиген кезикчилериниң болгаш механизастаттынган бригадаларның аразынга тус-тузунда мөөрей-чарыштарны чарлаарын кожууннарның, сумуларның болгаш ажыл-агыйларның удуртукчуларынга сүмелеп турар. Сиген, тараа болгаш ногаа шөлдеринде ажылдап турарларга ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарын база оларны аъш-чем-биле үзүктел чок хандырарын удуртукчуларга дагзып тур бис.

Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды кожууннарның девискээрлеринге мал чеми белеткээриниң болгаш ону садып алырының дугайында керээлерни чарып алырын Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга болгаш Эрзин кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдеринге, ажыл-агыйларынга яамы сүмелеп турар.

Бистиң санап турарывыс-биле алырга, ажыл-агыйларның бүгү хевирлери мал чемин белеткээринге бо чылын 2 миллион 700 муң рубль негеттинер, ук акша-төгериктиң 2 миллион 187 муңу кыварчаар материалдар, 520 муңу сиген кезер машиналарга артык кезектер садып алырынга херек. Оон ыңай 2005 чылдың дүжүдүнге белеткээр чайгы аңдарылгага 2 миллион 837 муң рубльдиң 297 тонна дизель керосини болгаш 9 тонна техника үзү негеттинер.

2004 чылдың республика бюджединде агроүлетпүр комплекизин деткиириңге 141 миллион 852 муң рубль көрген. Бирги чартык чылда ол акшаның 65 миллион 342 муңун көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлеринге берипкен. Ооң иштинде 23 миллион 825 муң рубльди мал ажыл-агыйынче шилчиткен, ында мал чеминиң белеткелинге хамааржыр чүүл база бар. Кожууннарның чагырыкчыларындан, көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктеринден ук дотация акша ылап хереглекчилеринге дорт чедерин хайгааралга алырын сүмелээрдир мен.

Чугаам төнчүзүнде тараа дүжүдүн-даа, мал чеми — сиген-ширбиилдидаа чидириг чокка кадагалап-камгалаарын ажыл-агый удуртукчуларындан болгаш көдээ ишчилерден диледим.

АЙТЫРЫГ — ЧҮГЛЕ АКШАДА

Заводская кудумчузунда 22 дугаар бажыңның чурттакчылары ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың адынга билдириишкин киргөннер.

Ында оларның чурттап турары бажыңның соок, чурттаар арга чок бооп турарын, ол бажыңга 1954 чылдан бээр септелге чоруттунмаанын хомудап бижээн. Бажың өл-шыктан ирип, буступ дүжериниң кырында келген. Ханаларының малгаштары дүжүп, электри дамчыдар сывырындактары, крышазы эргижирээн. Чазын хар эриирге, чайын чаъс чаарга, дамдылаар. Оон ыңай бажыңны бузуп, ооң орнунга чаа бажың тудар үе келген. Ынчангаш ук бажыңның бөлүк чурттакчылары ол бүгүнү дүргедедип, дуза чедирерин Чазак Даргазындан дилээн.

Оларның база-ла шак-ла ындыг билдириишкининге ук бажыңның чаагайжыдылгазын харыылап турар «Коммунальщик» КУБ-тун даргазы А.Б. Ооржак ук бажыңга капитал септелге чорудар болза чогумчалыг бооп турарын, ол ажылдарга 579300 рубльдиң сметазы тургустунганын, бир эвес акшаландырыышкын болу бээр болза-ла, ол бажыңга улуг септелгени чорудуп эгелээрин дыңнаткан.

Оон ыңай ук бажыңга Б.Т Сарыглар баштаан комиссия кээп, ында байдалды өөренип көрген. Шынап-ла, капитал септелге чорудар апарган бажың-дыр деп, түңнелди комиссия үндүрген. Ынчангаш хамык айтырыг чүгле акшаландырыышкында үзүп турар.

Борис ОНДАР.

БИСЧЕ КЫМНАР КӨРНҮРҮЛ?

Эрги, чаа бажыңнарда

Чаагайжыды туттунган бажың алыры дег аас-кежик кайда боор. Ылаңгыя, изиг, соок суглуг, даштыгаар безин үнмес, тоолда дег аан.

АЧК бажыңындан квартиларны хилинчектенип, үндүр октадыптар чазып тургаш, колдуунда инвалидтер, караа көзүлбестер, хөй уругларлыг өгбүлелер база бот иелер, хоочуннар алган. Баштайгы хүннерде өөрүшкүнү сөглеп ханмас де. Ындыг болур-даа ужурлуг. Ол хиреде өөрүшкү үр болбаан.

Кыштың чыккылама соогу ол бажыңның чаа «аас-кежиктиг» чурттакчыларынга түр өөрүшкүнүң өртээ шылгалдаларны көргүзүпкен.

Чаа туттунган бажың хөлчок соок болган. Чаш-даа, улуг-даа кижи доңар эъттиг болгай. Бо эрткен кышты камин ачызы-биле шыдажып эрттирдивис. Бир өгбүле айда чырык дээш 900-1000 рубль төлеп турду. Бажында чедир кылдынмаан чүүлдер эңмежок. Ол дугайын тускай харыылаар даргалар бижип ап-ла турар. Ол хирезинде септелге мынчага чок, бир чыл ажып тур. Мээң балконумнуң бир чартыы чедир хайындыртынмаан. Шыдалдыг кижилер акша-көпееэ-биле септелгени чедир кылдыртып ап турар. Шыдал чок кижилер канчаарыл? Чай шаг үргүлчү турбас болгай. Удавас соок үе келир. Чаагайжыды кылдынган чаа бажында чедир кылдынмаан чүүлдерни Кызылдың хоорай чагыргазының даргазы кажан кылдыртыр деп турарыл? Ыржым булунда дег кээргенчиг инвалидтерге кым дузалажырыл?

База бир дүвүренчиг айтыыглар — почта, садыг, спорт залы, телефон, участок шагдаазы. Бо бүгүнүң турар черлери бар, оларны кым удуртурул? Ол ышкаш чиигелделиг автобусту шагда-ла дилээн. Ам база кудумчу автобустарының өртээ 7 рубль апарган. Бичии пенсия-биле амыдырап олурар улуска дыка берге-дир. Телефон тургузарының өртээ 4200 рубль. Акшалыг кижилер салдырып алган. Багай инвалидтер олуруп калган. Оода чартыктап чүге болбазыл? Ол дээш тускай чагааны хөй инвалидтер Кызыл хоорай чагыргазынче киирген. Ол бүгүнү теледамчыдылгага чугаалап, солун, сеткүүлдерге бижип турда безин, даргалар кулак дашты-биле эрттирип турары дыка хомуданчыг. Ол ынчап чадажып турувуста, адаккы каъттарда демир хана-характарны оорлап эгелээн. Уруглар садын дүрген ажыдар болза эки. Ында чаш ажы-төлдүг улус дыка хөй. Акша-төгерик чокта, автобус өртээ улгатканда оларны хоорайже дажыыры дыка берге. Бо бүгүнү чедир кылыр болза, ажыл хереглээн улуска база ажыл тыпты бээр. Чай орту эрти-ле, хайыраан бажыңывыс хоозураар деп барды.

Ирина БЮРБЮ.

Уран чүүл болгаш сонуургал

«МӨҢГҮН ҮН» ДЕП ШАҢНАЛДЫГ

Мөген-Бүреннің уругларның уран чүүл школазының хөөмей башкызы Алдын-оол Такашович Севек 31 чыл уран чүүлге бараан болуп чоруур. Ооң иштинде 15 чыл дургузунда күрүнеиң «Саян» ансамблиниң хөөмейжизи болуп, каргыраалаар турган.

Алдын-оол Такашовичиге 1993 чылда Моолдуң Чазак Даргазы Очурбат «Моолдуң уран чүүлүнүң тергиини» деп алдын медальды тывыскан. Дараазында чылын Россия Федерациязының Президентизи Б.Н. Ельцинниң холундан «Улустарның найыралы» орден-биле шаңнаткан. Ол-ла чылын делегей чергелиг «Азияның үнү» мөөрейге «Мөңгүн үн» деп тускай шаңналдың эдилекчизи болган.

А эрткен 2003 чылда делегей чергелиг 4 дугаар «Хөөмей» шуулганының Гран-при шаңналын чаалап алган. Ол ышкаш «Чылдың хөөмейжизи», «Чылдың онзагай кижизи» деп бедик аттарның эдилекчизи болган.

А.Т. Севектиң төрүттүнген чери — Мөңгүн-Тайга хайыраканның эдээ Мугур бажы. Ол бичиизинден тура-ла адазы, даайларын өттүнерин оралдажып, хоюн кадарып, хөөмейин, каргыраазын салган чоруур турган. Ооң чашкы шааның сактыышкыннары база-ла аалораны, мал-маганы, төрээн делгемнери, бедик сүрлүг тайгалары-биле тудуш. Хөй ажытөлдүг өг-бүленің ийиги оглу бичиизинден ада-иезинге дузалажып, дуңмаларын карактажып, уран чүүлге салымныг оол бооп өзүп орган. Алдын-оол Такашович эң баштай улуг сценаже 11 харлыында үнген, ол хевээр оон амга дээр дүшпейн келген деп болур. Уран чүүлдүң мөгейикчилери Алдын-оол Такашовичиниң хоюг үнүн, каргыраалап-хөөмейлээрин дыңнаксаар, ону катап-катап сценаже чалай бээри чаңчыл болган.

Алдын-оол Такашович школаны доосканын демдеглээн доозукчунуң байырлалының соонда, ийи-ле хонгаш, «Саян» ансамблинге ажылдай берген. Уран чүүлге салым-чаяанныг, сонуургак, кызымак бичии оолду ийи чыл бурунгаар «Саян» ансамблиниң удуртукчулары кожуунга гастрольдап чораан үезинде эскерип кааш, ансамбльге ажылдаарынче чалаан. Ол үелерде А.Т. Севек бүдүн Россияны эргип, Куба, Моол, Чехословакия дээш, кайыын бээр чедип каапкан.

Уран чүүл школазынга 9 дугаар чыл ажылдап, хөй-ле оолдарны өөредип келген. «Оларның бир чамдыызы малчыннап, албан ажылында-даа ажылдап чоруурлары бар, уран чүүлге хамаарышпас өөредилге черлеринде өөренип турарлары база бар, элээн сонуургалдыг ийи оол шеригде барган» деп, Алдын-оол Такашович хөөреп чугаалаар. Бодунуң ажылынга хамаарыштыр ол «Кижи бүрүзү хөөмейлей бербес. Кол-ла чүве — уругнуң уран чүүлге, хөгжүмге, чараш чүүлге сонуургалын оттурар, ону сайзырадыр» деп үзел-бодалдыг.

Чойганмаа САТ.

ЭРЗИНДЕ ЛАГЕРЬЛЕР

Уругларның чайгы дыштанылгазы

ШКОЛА ЧАНЫНДА

Кожууннуң школаларын эрткен өөредилге чылында ниитизи-биле 1650 өөреникчи өөренип дооскан. Оларны 108 башкы, 6 улуг вожатыйлар, 10 социал башкылар, 5 библиотекарлар, 4 психологтар, 3 логопед башкылар өөредип доостурган. Башкыларның 85 хуузу дээди эртемниг, эге школа башкыларының 98 хуузу дээди болгаш тускай ортумак эртемниг. Кожуунда дээди категорияның башкыларының саны 8 хуу, бирги категорияның 25 хуу, ийиги категорияның 18 хуу бооп турар.

Чайгы дыштанылга эгелээндаа болза, школаларда башкыларның ажылы ам-даа уламчылавышаан. Кожууннуң 5 школаларының чанында чайгы лагерьлерде ниитизи-биле бирги сезонда 100 уруглар дыштанган, амгы үеде ийиги сезонда база-ла 100 кижи кидин түлүк дыштанып турарлар.Олар школа даштында тараан ногааларны, чечектерни, ыяштарны суггарып, картофельди ажаап-карактап турарлар. Колдуунда ында өскүс, чартык өскүстер, хандырылгазы чегей өг-бүлелерниң уруглары дыштанып турар.

Нарын ортумак школазының чанында чайгы лагерьни 20 ажыг чыл дургузунда география башкызы Галина Степановна Комбу удуртуп келген. Ол школага 30 ажыг чылдар дургузунда ажылдап келген арга-дуржулгалыг башкы. Школаның шөлүнге тараан помидор, огурец, кабачок, морковь, перец, картофельди уруглар суггарып, чашпан-бокту чулуп, улуг дузаны көргүзүп турарлар. Күзүн ажаап алган дүжүдүн школаның интернадынга дужаап турар. Чижээлээрге, эрткен күзүн ногаа аймаандан аңгыда, 5 тонна картофельди дужааганнар.Бо бүгүден кирген орулганы школаның тускай агар санынче киирип турар. Уругларның мынчаар дыштанырынга үнер чарыгдалдарны кожуунда Чонну ажылга хаара тудар төп (даргазы С.Н. Сотпа) үндүрүп турар.

Чоокта чаа бо лагерьниң уруглары кожууннуң «Отчугаш» лагеринче барып, арга-дуржулга солушканнар. Ол лагерьни Эрзин ортумак школазының башкызы Байлак Дамдын-Сүрүновна Ооржак удуртуп турар. Ында бо хүннерде 60 уруглар дыштанып турар. Спортчу маргылдааларның түннелинде баскетболга Нарын школазы, а волейболга «Отчугаш» лагери тус-тузунда тиилээннер.

Нарын школазының чанында уруглар лагери чылдан чылче улам сайзырап, чаа-чаа чүүлдерни ажылынга немеп ап турар. Олар бүдүн чай дургузунда үш сезонда ажылдап турар. Спортчу оюннар кол черни ээлеп турар болганда, күш-культура башкызы А.М. Соян-оолдуң киирген үлүг-хуузу улуг. Оон аңгыда лагерьге школа директору (О.К. Севек), сумуда өг-бүле төвү (В.Б. Дондуп), № 2 уруглар сады (Р.Б. Аракчаа) дузалажып турар.

Өг-бүле төвүнүң аъш-чем хандырылгазы эки, хөгжүм херекселдери, чымчак бөмбүктер, стол-сандай дээн чижектиг эт-херекселдер-биле долу хандыртынган.

Нарын суурже чоокшулап кээрге, лагерьниң туктары хөлбеңнеп, уругларның омак-хөглүг шимээн-даажы аалчыларны уткуп алыр. Ам олар Тере-Хөлче агаарлап чедеринге кидин түлүк белеткенип турарлар.

ЯДАМЫКТА ЯЛА ЧОК

Кожуунда өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төп 1994 чылдың он айда тургустунган. Ону Раиса Балдановна Доржу удуртуп турар. Ында ниитизи-биле 26 ажылдакчы хаара туттунган. Оларның 16-зы кожуун төвүнде, 4-үү сумуларда, а 6 кижи Нарын суурда төптүң салбырында ажылдап турарлар.

Төптүң кол сорулгазы — чединмес болгаш хөй ажытөлдүг өг-бүлелерге ачы-дуза чедирери. Өөредилге үезинде 20 уруглар бо төпке хүнзеп, онаалгазын кылып, янзы-бүрү бөлгүмнерде киржип турар. Ылаңгыя аргып-даараарының бөлгүмүнге уруглар сонуургалдыг болуп, хөйү-биле хаара туттунган. Оларны хүнде бир катап изиг чем-биле чемгерип турар. Кол кичээнгейни инвалид уругларже салып турар.

Төп бедик мергежилдиг социал ажылдакчылар, психологтар-биле хандыртынган. Чижээлээрге, социал ажылдакчылар Аяна Эзир-ооловна Дукар, Мария Херел-овна Билбаа олар боттарының даанган ажылынга ак сеткилдиг болуп, уругларга компьютер-биле ажылдаарының аргаларын база чаа хевирниң оюннарын өөредип турарлар.

Психолог башкы Ульяна Семеновна Лойгу Бай-Даг школазынга 33 чыл башкылааш, бо төпке кээп ажылдаан. Ол — аныяктарга бодунуң билигмергежилин дамчыдып чоруур дагдыныкчы.

Бо хүннерде өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төптүң ажылдакчылары Тыванын Россияга каттышканындан бээр 60 чыл оюнга белеткенип, иштики-даштыкы септелгелерни чорудуп, өрээлдерни чаа езу-биле дерип турарлар. Ногаа, картофель тараан шөлде ийи ажылдакчы хаара туттунган, 10 дагааларны база ажаап-карактап турарлар. Төпке чеде бээрге-ле, ында ак сеткилдиг кижилер ажылдап турар дээрзи дерилгезинден, эт-севин өрээлдерге таарыштыр салганындан илдең көстүп турар.

Нарын суурда салбырның бичии чаштары.

МУЗЕЙ — ТӨӨГҮВҮС

Кызыл-Сылдыс школазында музей 1998 чылда тургустунган. Чайгы дыштанылга үезинде школа чанында лагерьде дыштанып турар уруглар хостуг үезин аңаа эрттирип турарлар.

Ында суур төөгүзү, школа амыдыралындан тускай булуңнарны тургузуп, эрги шагның эдилелдери, дериг-херекселдери, казымал байлактар коллекциязы, эм үнүштер аймаан делгеп көргүскен. Ада-чурт дайынының, күш-ажыл хоочуннарының булуңнары, школаның пионер организациязының төөгүзүн, атрибуттарын делгээн. Школаны аңгы-аңгы чылдарда директорлап чорааннарның, ооң доозукчуларының чуруктарын, альбомнарын дерип, шимеп каан. Ол ышкаш суурнуң, колхозтуң үндезилекчилериниң чуруктарын, допчу намдарын делгээн тускай стенд бар. Россияның 1915 чылдагы 15-20-ниң көпеектери, ТАР үезинде акшаның моделин көргүзүп салганын уруглар сонуургап турар.

Музейниң таваан школада төөгү башкызы Зоя Кандановна Калин салган.Школа директору (М.Серембил) музейже доктаамал сагышты салып, чылыг, чырык бажыңны тускайлап бергени өөрүнчүг. Тыванын Россияга каттышканындан бээр 60 чылынга тураскааткан хемчеглерни өөреникчилер ортузунга бо музейге эрттирери чаңчыл апарган.Музейниң чөвүлели, медээчилери үгле школачылар аразынга эвес, а суурнуң улуг-бичии чурттакчыларының аразынга улуг ажылды чайгы үеде чорудуп турарлар. Чоокта чаа 4 класстың өөреникчилери башкылар Татьяна Хүлер, Радомир Ынаалайның удуртулгазыбиле уран талантызын суурнуң чонунга бараалгатканнар. Көрүкчүлер Балжинян Идамның ырлаанын магадааннар.

Күш-ажылдың болгаш дайынчы алдарның булуңунда Эрзин чурттуг эки турачылар Данил Дажымба, Чамзырың Кыргыс, Сынаа Кыргыс (Галина Доваадор) оларның чуруктарын делгей азып, сактыышкыннарын бижип аскан. Школа музейи суурга келген аалчы бүрүзүнге кезээде эжии ажык, кирип моорлаңар!

ЭКОЛОГИЯ БӨЛГҮМҮ

Кожууннуң девискээри — колдуунда камгалалдыг черге хамааржыр, экология талазы-биле арыгсилиг, каас-чараш булуңнарның бирээзи. Ынчангаш «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң ажылдакчылары уругларның чайгы дыштанылгазынче улуг кичээнгейни салып, кожууннуң өөредилге кылдизи-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарлар. Тере-Хөл кыдыынга майгыннар лагерин тургускаш, суму бүрүзүнден уругларны дыштандырып, школаларда экология бөлгүмнерин организастап турар.

Чижээлээрге, Кызыл-Сылдыс ортумак школазында тургустунган бөлгүмде 5-6 класстың 10 өөреникчилерин аныяк башкы Борбаанай Михайловна Буду удуртуп турар. Олар долгандыр турар бойдусту хайгаарап, кижилерниң күскү үеде ажылыбиле таныжып, хайгааралдар дептеринче киир бижип, школа чанында ногаа тараан шөлдүң дүжүдүн ажаажып турар. Школага эртип турар биология неделязында эм оттар, ыт-кады, чыжыргана, долаана, чодураа дээн чижектиг каттарны чыырынга улуг үлүүн киирип турарлар.

Бөлгүмнүң кичээлдери колдуунда бойдусче үнүүшкүннүг, экскурсия хевирлиг кылдыр янзыбүрү темаларга эртип турары солун. Чижээлээрге, «Аргада час», «Ховуда күс», «Аргада кыш», «Харда истер», «Суурнуң бок төгер чери» дээн ышкаш. Кичээлдерге эң-не кол черни шинчилел ажылы ээлеп турар. Бир темада ийи кижи ажылдап турар. Шинчилеп турар ажылдары база аңгы-аңгы. Чижээлээрге, «Суур чоогунда куштарның хевирлери», «Дириг амытаннарның хевирлерин хайгааараары», «Суур чоогунда үнген үнүштерниң гербарийин чыып кылыры». Өөреникчилер бо ажылдары-биле кожууннуң школачыларының аразынга эрткен «Кожуунуңну билир сен бе?» деп эртем-практиктиг конференциязынга киришкеш, эки түннелдерни чедип алган.

ТУСКАЙ КОМИССИЯ

Кожуун чагыргазының коллегиязынга апрель төнчүзүнде 2003 чылда уругларның чайгы дыштанылгазын түннээш, бо чылын кылыр ажылдарны дугуржуп чугаалашкан.

Чайгы дыштанылга комиссиязын чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Сереңмаа Арапчааевна Сагды удуртуп турар. Дыштанылга лагерьлери эгелээр мурнунда санэпидстанция эмчилери, өрт чериниң база аныяктар ортузунга ажыл чорудар ажылдакчылардан тургустунган комиссия улуг хыналданы кылып, чедер-четпес ажылдарны илередип кылдырган. Лагерьге ажылдап чайлаар ажылдакчыларга эмчилер, өрт чериниң специалистери тускай семинарны эрттирип, поварларны өөреткен. Ылаңгыя саргы энцефалиди, халдавырлыг аарыглар база өрт айыылын болдурбазының дугайында сүмелерни эмчилер берген.

Эрзин биле Нарын суурлар аразында кожууннуң «Отчугаш» лагерин ийи удаа хынааш, июнь 18-те бирги сезонну ажыткан. Ында суму бүрүзүнден ниитизибиле 60 уруглар дыштанып турар. Ийиги сезонда 80 уругларны хүлээп алыры көрдүнген. Культура-массалыг ажылдар бедик деңнелге эртип, хемнер, хөлдерже селгүүстээшкинни тускай тургускан план езугаар чорудуп турар. Аъш-чемниң шынарынче кол кичээнгейни салып, аргалыг-ла болза, кылымал эвес, а мал сүдү, тарак, эзт аймаабиле уругларны чемгерип турар.

Арынны Римма ЧАВЫНЧАК белеткээн.

Эрзин—Кызыл.

БАЙ-ТАЙГА —

Бай-Тайганың чиге баарын дургаар агып баткан шапкын суглуг хемнерниң, эм шынарлыг аржаннарның, ногаан хөлдерниң, көктүг-шыктыг шынааларның, аргаарыглыг дагларның бойдус чурумалының чаражын кижи магадап ханмас. Кандыг үнүштү, катты, чер иштиниң казымал байлаан, аң-меңни, кушту мында чок дээр боор. Кадар оттуг делгем одарларлыг, тараа, ногаалар тарыыр суггаттыг шөлдерлиг. Кижиниң тодуг-догаа амыдыраппчурттаарынга чаяаттынган кончуг-ла таарымчалыг онзагай оран. Ынчангаш бо черни Бай-Тайга деп адааны-даа чөптүг.

Бай-Тайганың эң-не кол байлаа — кижилер. Мында кандыг мергежилдиг, талантылыг улустарны чок дээр боор, шуптузу бар дээр болза, мында кандыг-даа частырыг чок. Бодунуң ижи, талантызы, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле делегейге, Россияга, Тывага ат-сураа алдаржаан бай-тайгажылар дыка хөй. Оларга Күш-ажылдың

ТӨЛЕПТИГ УТКУУР БИС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бистиң малчыннарывыс байырлалдарны күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткуур дээш кончуг шудургу ажылданнар. Ынчангаш көргүзүглеривис бо чылдың бирги чартыында эки болган. Эрткен чылга деңнээрге, шээр малдың баш саны 9400 ажыг, бода мал 1200 ажыг башка өскен, бо дээрге улуг ажыл-херектиң түңнели дээрзин бадыткап турар-дыр. Малчыннар ортузунда республикада чарлаттынган мөөрейге шаңналдыг черлерни алырын кордап турар мал ажылдакчылары бистиң кожуунда дыка хөй. Чүге дээрге оларның көргүзүглери эки болуп турар.

Бо чылын ажыл-агыйлар 700 га суггаттыг черлерде тараа культураларын тараан. Тарылга шөлдерин чазын суггаргаш, тарааны чашкан болгаш оларның үнүжү эки-дир. Оон аңгыда кожуун девискээринде чаап турарындан чер шык, үнүшке таарымчалыг, чайгы суггарылганы база чорудуп эгелээн. Күзүн 10 центнерден хөй дүжүттү ажаап ап болурунуң магадылалы бар деп санап турар бис. Картофель, ногаалар тарылгазын чогуур үезинде чоруткан. Чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерге тарып алыры-биле картофель үрезинин берген. Тускай картофель ажаап өстүрер бригадаларны, звеноларны тургускаш, оларны ында быжыглаан. Ам кол айтырыг ооң чайгы ажаалдазын эки чорудары болуп турар.

Кожуун чагыргазы кожуун бюджединиң орулгалыг кезээн улгаттырар дээш доктаамал ажылдап турар, бо талазы-биле элээн ажылдар кылдынган. Ынчангаш бирги чартык чылда онаалданы 103 хуу күүсеткен бис. Ниитизи-биле кожуун бюджединиң күүселдези багай эвес.

Бистер кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче угланган хемчеглерни ап турар бис, ылаңгыя боттуң орулгазын көвүдедиринче сагышты салган. Картофельди, ыяш материалдарын өске девискээрлерге сайгарарын боттандырып эгеледивис. Шивилиг аржаанын муниципалдыг бүдүрүлге кылыры-биле ооң уставын ажылдап кылып турар бис, бо чылын аңаа эвээш эвес кижи дыштаныр, оон хире-шаа-биле орулга кирер. Оон өске-даа тодаргай хемчеглерни ап турар бис.

Бай-тайгажыларның бо хүннерде ажыл-чорудулгазы Тыванын Россияның составынга каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чылының байырлалдарын төлептиг уткуурунче угланган. Ынчангаш кожууннуң ишчилери боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны күүседиринге бүзүрелдиг.

Төөгүзүнден

- Дөрт сумулуг Бай-Тайга кожуун 1941 чылдың июнь айда тургустунган. Ооң төвү он ажыг бичии бажыңнарлыг Тээли суур болган. Кожуун чагыргазының, нам кожкомунуң ажылдакчылары өглерге чурттап турган. Араттар хуу, көшкүн амыдыралдыг мал болгаш чер ажылы кылып чорааны-биле 1200 ажыг өреге чер санай быдаргай чурттап чораан.
- 1944 чылдың октябрьда Тыва Арат Республика Россияның составынга каттышкан соонда чаартылгалар кожуунга эгелээн. МЧАЭ-лер тургустунган. Ол үеде 410 өөреникчилиг 4 эге школага долу эвес ортумак эртемниг 16 башкы ажылдап турган.
- 1944 чылда кожуунга бижик билбестерниң болгаш биче билирлерниң 61 бөлгүмүнге 1312 улуг болгаш бичии назылыглар хаара туттунган.
- 1948 чылда "Тээли", Сталин аттыг, "Дөң-Терек", "Бай-Тал", 1950 чылда "Мурнакчы", Мугур-Талга "Кызыл тук", Көп-Сөөкке "Чаа орук", "Кызыл-Даг" колхозтар тургустунган. 1951 чылда Көп-Сөөктүң девискээринге турган үш колхозту каткаш, "Тиилелге" колхозту организастаан. Ынчан кожууннуң чурттакчы чонунуң 72 хуузу коллективтиг ажыл-агыйларга кирген. 700 ажыг чурттарга бажыңнарын, элээн каш школа, эмнелге, культура албан черлерин колхозтар төптеринге туткан. Көшкүн чораан араттар сууржуң амыдыралче шилчип эгелээн.
- 1950 чылда Тээлиге он тракторлуг, 13 тараа чажар машиналыг МТС тургустунган. Мал болгаш чер ажылын кожуунга хөгжүдеринге ол улуг рольду ойнаан.
- 1953 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунун дүжүргеш, Бай-Тайгага каткан. Каргының араттары "Мурнакчы" колхозка, Мөген-Бүренниң чону Сталин аттыг колхозка киргеннер. 1958 чылда Мөңгүн-Тайга Бай-Тайгадан аңгылангаш, тускай кожуун болу берген.
- 1963 чылда Бай-Тайга кожуунну дүжүргеш, Барыын-Хемчикке каткан. 1965 чылдың январь 1-де Бай-Тайга кожуун катап тургустунган. Ийи чыл четпес үениң дургузунда Бай-Тайганың ажылагыйы сандарап баксыраан. Кожуун катап тургустунган соонда ооң социал экономиказы сайзыраан.

ЭЛБЕК МАЛДЫҢ

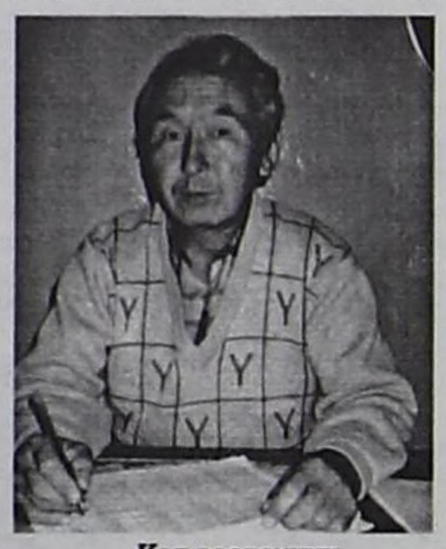

Кол зоотехник Владимир Салчак.

Бай-Тайга төөгүден бээр ызыгуур салгаан малчыннарның чурту, ол алдаржаан адын ам-даа сыкпаан.

Эглип-эглип бады келген
Экти бедик Бай-ла-Тайгам,
Эдээн дургаар мээстери
Элбек малдың ээзи тайгам —

деп араттарның шаандан бээр ырлажып чорааны ханы уткалыг, үндезинниг.

Тыва Арат Республика үезинде Бай-Тайганың араттары кыдыындан кыра аксынга өй, чамдыктары кодан сыңмас малдыг чораан. Көп-Сөөк сумузу чурттуг Норбу Салчак Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ССРЭге, ооң Кызыл Шериинге дузаламчы кылдыр чүс-чүс баш малын халаска белекке берген. Тыванын Чазааның төлээлекчилери-биле фронтуга мөөң белекти ол чедирип чораан. Совет Чазак бөдүүн араттың дузазын бедии-биле үнелээш, Кызыл Сылдыс орден-биле шаңнаан. Тыва Россияга каттышкан соонда кожуунга колхозтар тургустунарга, ниитиниң малының баш санын өстүрер ажыл калбарган, эки көргүзүглерни чедип алыр дээн чарышка хөй санныг малчыннар хаара туттунган. Ынчангаш малдың бажы көвүдээн, уксаазы элээн экижээн чүве. "Тээли" колхозтуң хойжузу Үрүле Шыыраповна Кандан 1959 чылда эң эки көргүзүглерни чедип алгаш, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры бедик атка четкен. Бо улуг шаңналды Тывада бир дугаар алган тыва херээжен кижи ол.

Рынок экономиказынче шилчип кирерге көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери элээн бергелерге таварышкан, ылаңгыя малдың баш саны дыка кызырылган. Бай-тайгажыларны ол оюп эртпээн. Ындыг-даа болза республиканың чамдык ажыл-агыйларында ышкаш малдың баш санының когу үстүр четпээн, ол эвээш эвес арткан. Ооң баш санын өстүреринче сөөлгү чылдарда улуг кичээнгейни салган. Ынчангаш Бай-Тайга республикада хөй малдыг кожууннарның бирээзи болу берген.

Юбилейлиг чылдың бирги чартыында бистиң малчыннарывыс канчаар ажылдаанын солуннуң номчукчуларынга допчузу-биле таныштырып көрейн. Малды кыштан хүр ажырар, чаш төлүн менди камгалап алыр дээш ажыл-ишчилер кончуг кызымак ажылдаанындан көргүзүглер эки болган. Ниитизи-биле кожуун чүс баш төрүүр өшкү, хойдан 85 анай, хураганны менди доруктуруп алган, азы 50909 баш анай, хураган бо чылын немешкен. Көргүзүг эрткен чылдан көвүдээн. Шээр малдың баш санын 115970 башка чедир өстүрер даалга бердинген турган. Ону 115 хуу күүсеткен, тодаргайлаарга, 133826 баш болган. Бода малды 10959 башка чедирер тургаш, 11767 башка өстүрген. Чылгы малдың, хаванның баш саны бердинген даалгадан көвүдээн.

"Бай-Тал" каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң малчыннары чыл бүрүде-ле эки ажылдап келген, бо чылын көргүзүглерин улам көвүдеткен. Шээр малды

Хоочуннар — аравыста

ҮЛҮҮН КИИРГЕННЕР

Бо чуруктан Бай-Тайга кожууннуң чонунга билдингир үш күш-ажылдың хоочунунуң чуруун көрүп олур силер. Оларның шуптузунуң назы-хары дөгээн, сезен хар ажа берген. Ындыг-даа болза хоочуннарның адакбышкаа ам-даа чиик, ажытөлүнге боттарының шыдаар шаа-биле ачы-дузазын чедирип чоруурлар. Бо кырганнар аныяк чылдарында Тыванын болгаш кожууннуң социал экономиказын хөгжүдер херекке күш-ажылчы үлүүн киргеннер.

Бичии-Уруг Дамановна Хертек (чурукта солагай талазында) "Тиилелге" совхозтуң хойжузу чораан. Чээрби ажыг чылдарның дургузунда дыка хөй хураганны ажыл-агыйга өстүрүп берген. Ол ышкаш партия, совет, комсомол, херээженнер чөвүлелиниң ажылынга идепкейлиг киржип келген. Чеди оолду, кысты божааш, өстүрүп кижизиткен, олар эртем-билигни чедип алгаш, республиканың янзы-бүрү булуңнарында чедиишкинниг ажылдап чоруурлар.

Салчак Анандыевна Дойтаң (ортузунда) дыка хөй чылдарда Бай-Тайганың школаларынга башкылап ажылдаан. Аныяк салгалды өөредип-кижизидер херекке ооң киирген үлүүн үнелеп көргеш, "Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы" деп хүндүлүг атты тывыскан. Башкының школа доостурган хөй санныг өөреникчилери янзы-бүрү мергежилдерни чедип алган, ажыл-ишчи, төлептиг кижилер болган.

Тана Байыр-ооловна Ойдуп — идеп-хеп даараар Бай-Тайганың салым-чаяанныг шевер кижилериниң бирээзи. Ооң даараан хептериниң быжыын, чаражын, эптиин, национал утка-шынарлыын чон мактаар. Хөй делгелгелерге бодунуң кылган ажылдарын ол киириштиргеш, чаңгыс эвес удаа шаңнаткан.

Төлептиг хоочуннарывыска быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү күзеп каалыңар.

Бистиң корр.

САННАР-ФАКТЫЛАР

- 2004 чылдың бирги чартыының медээзин езугаар алырга, Бай-Тайга кожуунда 2769 өреге, 12937 чурттакчы чон бар.
- 2003 чылдың алды айында 142 чаштар төрүттүнген, бо чылдың бирги чартыында 147 уруг төрүттүнген. Бай-Тал сумузунда өг-бүле ээзи 19 харлыг Аяна Хертек ийистээн.
- 2003 чылдың бирги чартыында 26 кижи өг-бүле туткан, бо чылдың ол-ла үезинде 30 четкен.
- Чурттакчы чоннуң хораары кызырлып турар. 2003 чылдың алды айында 91 кижи бистен чарлып чоруткан болза, бо чылдың ол-ла үезинде 76 кижи болган.
- Кожуунда сайгарлыкчыларның — 26, кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң ийи магазини ажылдап турар.

ЧОРГА АРАЛЫВЫС

маадырлары малчын Үрүле Кандан, тудугжу Данзырык Калдар-оол, композиторлар: Алексей Чыргал-оол, Дамба Хүреш-оол, артистер Хүргүлек Конгар, Николай Өлзей-оол, Хензиг-оол Күжүгет, Александр Салчак, Ширин-оол Хертек, Солун-оол Люндуп, чазаныр шеверлер: Тойбухаа Хертек, Көгел Саая, Дондук Дойбухаа, Владимир Салчак, башкылар Арыя Алдын-оол, Кимаа Март-оол, Борбак-оол Араптаң, чогаалчылар: Сайлыкмаа Комбу, Тайгана Очур болгаш өске-даа он-он кайгамчыктыг кижилерни аңаа хамаарыштырыш болур.

Амгы үеде кожуунуң мал, чер ажылында, сайгарлыкчы ажыл-хереките, өөредилгеде, культурада, кадык камгалалында болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларында бодунуң онаашкан херээнге сагыш-сеткилинден бердинген хөй санныг бай-тайгажылар ажылдап чоруурлар. Ындыгларның одуруунда эрткен чылын хөй хураган менди доруктургаш, республика чемпиону болган Чойган Биче-оол (Бай-Тал), картофель өстүреринге мергежээн "ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы" Сергей Монгуш (Кызыл-Даг), малчыннар Артыш Тере-Мөңге, Чочагай Сыргыт-оол (Бай-Тал), Ортаат Болатмаа (Тээли), Хемчик Иргит (Ээр-Хавак), Эрес Успун-оол (Кызыл-Даг) болгаш өскелер-даа кирип турар. Бай-тайгажылар Тыванын Россиянын составынга каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлалдарын күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткууру-биле шалыпчы ажылдап турарлар.

ЭЭЗИ ТАЙГАМ

2760 башка өстүрген, 4150 анай, хураганны менди алган, чүс баш төрүүр малга онааштыр 83 чаш төлдү доруктурган. "Мөңгүлек" хойжу бригадазы (бригадири Айлаң Хертек) 3951 төрүүр хоюндан 3811 хураганны алган, чүс башка онааштырарга 96 болган. Хойжу Чочагай Сыргыт-оол төрүүр 365 хоюндан 566 хураганны , чүс башка онааштыр 155-ти менди доруктурган. Ынчангаш бо малчын кожуунда амдыызында бирги черде чоруп орар. Шолбан Салчак төрүүр чүс баш хоюндан 122 хураганны доруктургаш, ийиги черни ээлеп турар.

"Кызыл-Даг" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлге шээр малды өстүрер дээш боттуг хемчеглерни ап турарындан малчыннарның көргүзүглери экижип орар. Кадарчы Эрес Успун-оол 213 хоюндан 277 хураганны доруктурган, чүс баштан-на 120 хураганны алган.

Биче көдээ ажыл-агый кооперативтеринде мурнакчылар эвээш эвес. Кызыл-Даг сумузунуң "Ооруг" аттыг биче кооперативтиң удуртукчузу Макар Сат 698 төрүүр хоюнуң чүс баштан-на 110 хураганны алгаш, өске өөрүнге үлегерин көргүскен. Кожуунда он алды арат-тараачын ажыл-агыйы бар. Оларның иштинден Сергей Монгуш (Кызыл-Даг) чер ажылы-биле чергелештир малды өстүрүп турар. Чүс баш төрүүр малындан 95 анай, хураганны ол менди доруктурган.

Мен чүгле эң эки көргүзүглерлиг малчыннарны ададым, төрүүр чүс баштан чүстен ажыг анай, хураганны алганнар бистиң кожуунда дыка хөй, оларны шуптузун адаары бо кыска материалга болдунмас.

Сүт, дүк бүдүрер онаалдаларны бай-тайгажылар ажыр күүсеткен. 68 тонна дүктү кыргып алыр тургаш, 80 тонна ажырган, даалганы 117 хууга боттандырган. Эт бүдүрериниң берген онаалдазын күүседип шыдаваныывыс четпес болган.

Кожуунуң девискээринде оът-сигенниң үнүжү эки. Малчыннар чайның магалыг айларында малдарының одарын, суггадын шын таарыштырып тургаш, семиртилгени эки организастаар, келир кышка хынамчалыг белеткенир дээш ажылдап турарлар.

Владимир САЛЧАК,
кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги.

КӨРҮКЧҮЛЕРНИ ӨӨРТҮР

Рада Хертек школачы чылдарында-ла танцыга хандыкшылдыг чораан, бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделеринге чаңгыс эвес удаа киришкен. Кызылдың уран чүүл училищезиниң клуб салбырынга кирип алгаш, ооң чажыттарын, ужур-дузазын улам хандыр шиңгээдип алган, езулуг танцылаар мергежилдиг болган.

Амгы үеде Кызыл-Даг ортумак школазында танцы башкылап турар. Школачыларга танцыны чүгле өөредип турар эвес, тыва танцыларны боду чогаадырынга шуут мергежий берген. Тыва улустуң чаңчылдарынга, езулалдарынга, алгыш-йөрээлдеринге, шажын-чүдүлгезинге, амыдыралынга, чурталгазынга Рада Владимировнаның чогааткан танцыларының утка-шынары үндезилеттинген. Ынчангаш чонга солун, билдингир болуп турар. Ооң чогааткан танцылары республика, кожуун чергелиг көрүлделерге киришкеш, мактадып, шаннадып келген.

Раданың өг-бүлези кожуунга эртип турар мөөрейлерге доктаамал киржип келген. Чогаадыкчы өг-бүле деп мөөрейге

Танцы башкызы Рада Хертек.

бирги черни алган. Уруу Анай-Хаак авазының соон салгаан танцылаарынга кончуг хандыкшылдыг.

Рада Владимировнаның чогаадыкчы бодалдары хөй, солун, утка-шынарлыг танцыларны амдаа чогаадыр, ооң-биле көрүкчүлерни, танцы-самга ынактарны өөртүр.

Бистиң корр.

ИРГИТТЕРИМ – ЧАЯАННАРЫМ

Алыс дөзүн сураар болза,
Алтай, Делег аймак улус,
Ием-адам ижиктирген,
Иргиттерим — төрелдерим.

Хүндүлээчел аажы-чаңныг,
Хүрең-кызыл шырайлыглар,
Олут орбас, малын малдаан,
Омак-хөглүг Иргиттерим.

Аргар-кошкар хою-биле
Аразында катай оттаан,
Хемчик-Бажы чурттуг болгаш,
Хедер-чоргаар Иргиттерим.
Чарын салып өрттеткештиң,
Аскан малын истеп алыр,
Чүдүлгези ыдык-бедик,
Ачылыг бай Иргиттерим.

Делег чоннуң салгалдары,
Делгелерим — өгбелерим,
Ишти-хөңнүм изиг ынак,
Иргиттерим — чаяаннарым.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

ШЕВЕРЛЕРНИҢ САЛГАКЧЫЛАРЫ

Бай-Тайгага төөгүден бээр өг, аът дериг-херекселдери, кижиниң эдилелдерин, идик-хевин кылыр, даш чонар, кара болгаш өңнүг демир аймаандан янзы-бүрү кааталгалар шуткуур сураглыг чазаныр, дарганнаар, даараныр кайгамчыктыг шевер кижилер чурттап, ажылдап чорааннар. Шеверлерниң ажыктыг ажыл-херээ, чаагай чаңчылдары салгалдан салгал дамчып, ниитиледиң хөгжүлдезиниң аайы-биле бурунгаар сайзырап келген.

Бай-Тайганың кожуун чагыргазының удуртулгазы, школалары тыва улустуң чаңчылдарын, езулалдарын, ылаңгыя шеверлериниң янзы-бүрү мергежилдерин аныяк салгалга дамчыдып бээр, нептередир, ону улам сайзырадыр дээш сөөлгү чылдарда биче эвес ажылды чорудуп турар.

Салым-чаяанныг аныяктарны даш чонарынга, чуруурунга өөредири-биле Тээлиге 1981 чылда уран чурулга школазын ажыткан. Ону Тойбухаа Хертектиң ады-биле адаан. Бо үениң дургузунда школа хөй санныг даш чонар, чазаныр, чуруур аныяктарны өөредип кижизиткен. Оларның кылган ажылдары хөй делгелгелерге киришкен. Ылаңгыя Москвага, Красноярскиге, Новосибирскиге, Ровнога, Кызылга болгаш өске-даа хоорайларга эрткен делгелгелерге шылгараан. Школа ажыл-чорудулгазын чедиишкинниг уламчылавышаан.

Тээлиниң №13 профучилищези 1998 чылда ажыттынган. Аныяк салгалды даш чонарынга, чазанырынга, дааранырынга белеткээр, компьютер операторунга өөредир салбырларны аңаа ажыткан. Ооң директорунга өөредилге шугумунга хөй чылдарда ажылдаан арга-дуржулгалыг Чап Донгакты томуйлаан. Ажыл-агыйжы, тывынгыр-сагынгыр, чогаадыкчы бодалдарлыг кижи болгаш, чаа училищениң өөредилге-кижизидилге ажылын чогуур деннелге ол организастап шыдаан.

Чүгле бо чылын өөредилге черин 178 кижи эки демдектерлиг доосканн. Олар боттарының даш чонар, чазаныр, даараныр, компьютер оператору мергежилдериниң аайы-биле ажылдаар аргалыг болу бергенер.

Тээлиде уран чурулга школазы.

Республиканың профучилищелериниң аразынга чылдың-на болуп турар делгелгелерге боттарының чазаан, дараан ажылдарын училищениң сургуулдары киириштиргеш, доктаамал шанналдыг черлерни ап келген. Бо чылын бирги черни ээлээн. Ол чүл дээрге мастер башкылар ажыл-чорудулгазын экижидип орарын херечилеп турар-дыр. Мастер башкылар бодунуң шилип алган мергежилинге бердинген, чогаадыкчы бодалдарлыг аныяктар болуп

Мастер башкы Сергей Кочаа.

турар. Оларның аразында сургуулдарны даш чонарынга, чазанырынга Артур Шожунчап, Дүктүгбей Оюн-оол, дааранырынга Чодураа Хомушку, Галина Мартай-оол болгаш өскелер-даа эки өөредип, мактадып келгеннер.

Училищениң өөредилге-кижизидилге ажылының амгы үениң негелдезинге дүүштүр чорудар материал-техниктиг баазазы бар, дузалал ажыл-агыйы — хойну өстүрүп турар. Ынчангаш Чап Шыыраповичиниң удурткан училищези республиканда дээре ажылдыгларның санында кирген.

Кызыл-Даг ортумак школазы "Өөредилге системазынга национал культураны ажыглаары" деп темалыг республиканың өөредилге-дуржулга шөлү болуп турар. Мында школачыларны ыяшка чуруур уран чүүлге, национал танцыга, чонар-даш чонарынга, алгы-кештен эдилелдер кылырынга, даарап-аргыырынга өөредип турар. Үстүнде адаан мергежилдерге үш чыл иштинде хөй өөреникчилерни хандыкшыткан, өөреткен. Олар делгелгелерге, көрүлделерге киришкеш, каш удаа шаннаткан. Алгы-кештен эдилелдер кылырынга өөредир мастер башкы "ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" Сергей Кочаа, даш чонарынга хандыкшыдар мастер башкы "ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" Владимир Салчак сөөлгү үеде чаартыкчы, чогаадыкчы езу-биле ажылдап киргеннер.

Бо бүгү ап чорудуп турар хемчеглериниң ачызында кожуунда аныяк шеверлериниң саны чыл келген тудум-на көвүдеп, билии, мергежили бедип турар.

Кара-оол КҮЖҮГЕТ.

КЫРЫ ШИМЧЭЭРГЕ...

"Тээли" совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы республикага мурнакчыларның бирээзи турар үеде Хемчик Иргит мурнакчы бызаа ажаакчызы, өөнүң ишти маадыр ие Караш Иргит дээре саанчы турган. Күш-ажылы дээш олар каш удаа шаннадып-даа чорааннар. Иргит Чыргалович "Хүндүлелдиң Демдээ" орденге төлептиг болган.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде ферманың ажыл-чорудулгазы буурап дүшкен. Иргиттерниң өг-бүлези хуу дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче киргеннер. "Кыры-ла шимчеп турар болза, хырын кажан-даа аштавас" деп Хемчик Иргит кадайынга, хөй санныг ургларынга бо-ла чугаалаан орар. Ынчангаш бир демниг хуузунда мал өстүреринче киргеннер. Каш чыл эрткенде оларның малы-даа, ажы-төлү-даа өскен. Рынок экономиказының таварыштырган бергелерин чииги-биле ажып эрткен, тодуг-догаа, каас-коя, омак-хөглүг чурттап орарлар.

Малчыннар (солагай талазында) Хемчик Иргит, Көк Күжүгет, Караш Иргит.

Өг-бүле сес чүс хире шээр, чеден хире бода малдыг. Чылдың-на баш саны өзүп орар. Иргиттер кожуунуң мурнакчы араттарының санында кирип, мактадып турарлар.

Бай-Тайгага тураскааткан арыннарда материалдарны Таан-оол Хертек белеткээн, чуруктарын тырттырган.

ПЕДАГОГИКА

ҮЕЖИЛЕР

Ол үени, ол хүнү дыка-ла эки сактыр мен ийин. Чайның кончуг изиг хүннериниң бирээзи турган чүве. Мен ынчаарда 6 харны ажып, 7 харже кирип турган үемдир. Ол чылын бистиң аалывыс Чаа-Хөл бажында, Чаа-Хөл хемниң хүн үнер талазында Шарлан-Дөзү деп черге чайлап чыткан чүве.

Кожа аалдарның оолдары, кыстары — үе-чергелерим-биле молдургаларывыс мунгулапкаш, хүннүң-не хой кадарар турган бис. Молдургалыг хой кадарары дыка солун ажыл боор чүве-ле болгай. Хоювусту эртенги сериинде тоттур откарыптарывыска, доктаай бээр. Ол үеде бистер эзим кыдыы ногаан шыкка молдургаларывыс чарыштырыпла эгелээр бис. Молдургаларывыстың чарышка өөренгени-даа аажок. Мээң дөңгүр көк молдургам дыка-ла кашпагай ийин. Ону мунупканымда кымга-даа алдырбас турган мен. Артындала саяктай аарак базып орда суг, кандыг-даа эки аттың херээ чок. Ол молдургам улгадып келгеш, кончуг чааш, ажылчын шары болган чүве.

Ол хүн, ол эртен ачам мени эртежик-ле оттурупкан. "Аввыс божуп чиигээр дээн, суурже эмчи чалап кижи чорудупкан" деп турар болдулар. Аъш-чемим ижип алгаш, хүн чаа-ла үнүп орда, хоюм ажыткаш, кадарып үнүпкен мен. Дүъш чоокшулап, хүннүң изии күштели бергенде, хоюмну аалга киирип келдим.

— Кыс уруг төрүттүнген. Магалыг-ла холу чиик, эптигээлдек эмчи болду, хөөкүйнү! Мырыңай бичии уруг-ла-дыр, ол хирезинде аът мунарының шорузун, тывалап чугаалаары безин аянчок болду ышкажыл — дижип, кожаларывыс аалдарның ээлери кадайлар аалывыста чыглып алган, аажок-ла амыраан, хөөрешкен турар болдулар. Ол аразында эмчини суурга чедирер дээш чоруткан Очур-оол акым бо халдып келди. Аалга турган улус кайгап, хөлзеп-ле үндүлер.

— Бо чүү болду, чүге дораан дедир халдып келди?...

— Суур чедер хире болбады чоп, эмчизи кайыл, эзерлиг аъдын чедип алган...

— Өршээ, өршээ, хайыракан! Чүү болганы ол, уруглар...

Очур акым аалга келгеш, аъдындан дүшкеш, баглаашка аттарын баглап турда-ла, ачам айтырды:

—Чүге дедир келдиң, ол эмчиң кайыл?

— Ол чарыкта, Хадың-Бажында, Чөржей-оол сугже улаштыр чалап аппарды, ында база божуур кижи бар чүве-дир. Ол харыыны дыңнааш, дыт хөлегезинде паштанып турган кадайларның чугаа-сооду үнүп, шиинейни-ле бердилер.

—Оо, хөөкүйнү, ол уругнуң база чиигээр үези келген болбас ийикпе, харын...

—Шын, шын! Харын-даа эмчиге таваржы берген-дир.

— Хөөкүй, эки чиигеп-ле алыр болза көрем...

— Ажырбас, оң! Кончуг буянныг эмчи чорбадыве...

Эмчи иени божуткаш, бүгүле чүүлдерни таарыштыргаш, аъш-чемни ишкеш, аъттанып чоруп тура:

— Бичии уругнуң ат Валя болзун, Валентина. Мээң база Валя – дээш, аажок-ла каттырыпкаттырып, өөрүшкү-маңнайлыг, тыва эзерниң эзеңгизинден тептингеш, чииги кончуг аътка олурупкаш, холун чайып:

— Байырлыг, че! Мен 2-3 хонгаш база кээр мен. Бичии уругну, авазын база көөр мен. Байырлыг, байырлыг! – дээн.

Чаа-Хөл хемниң хүн ажар талазында Хадың-Бажы деп черде чайлаг. Кожа-кожа олургулапкан он шаа хире өглер. Оларның аразында Корза оглу Чөржей-оолдуң өө өске өглерден бичии озалааш черде турган.

Өгнүң херээжен ээзиниң эъди аараан. Кожа өглерниң ээлери кадайлар шупту-ла ында чыылган, хөлзеп-ле турганнар. Мырыңай бергедей берзе канчаар, бир тудугжу херээжен кижини бүдүү белеткеп турганнар.

Хүн дүъш үези. Ыттар ээрген. Аалдарның адаанда кежиг аксында аъттарлыг эр, херээжен ийи кижи дүргени кончуг челзи аарак дорт-ла улус чыылган өгже углап органнар.

— Эмчи чалаан киживис эмчизи-биле келди-ле – деп, бир кижи медээ берген.

— Ой, экизин але, уруглар!

—Орта чоор бе, кандаай кончуг дүрген төл боор, ужар куш-ла...

Аъттарлыг ийи аныяк кижи дорт-ла баглаашка келгеннер.

Эмчи чалаан эр аъдындан дыка дүрген дүже халааш, эмчиниң аъдының дынындан сегирип алган. Сарыг баштыг аныяк эмчи уруг аъттан дүшкеш, дорт-ла өгже базыпкан. Өгге турган кадайлар боттары-ла ууруг-суруктап үнгүлеп эгелээн. Өгде эмчи-биле човуртап орган ие арткан. Эмчи бодунуң дылында каш сөс чугаалаан соонда, иениң човуртаары дам барган. Чырык өртемчейге кижи болуп чаяаттынган чаш төлдүң баштайгы алгызы Хадың-Бажы деп чайлагга чаңгыланы берген. Өг-бүленің олчазы – оол!

Ол хүн — 1946 чылдың июнь айның 22-ниң хүнү. Ол Ыт чылының чайның ортаа ак аът айы. Беш чыл бурунгаар, бо-ла хүн дайын эгелээн, ынчангаш кажан-даа уттундурбас хүн. Ол хүн аныяк эмчи кыс Валентина ийи иениң карактарын чырыдып, оол, кыс олчалыг болган. Эмчи аалдан аъттанып чоруп тура, өгнүң эр ээзинге:

— Оолдуң ат Вася болзун, Василий! Ол чараш ат – дээш, туң дег ак диштерин чайынналдыр хүлүмзүрээш, чон-биле байырлашкан.

— Бааса, Бааса, Баасили, Басили – дээш, эмчиниң айтып берген адын утпас дээш,аалга турганнар катап-катап адап, доктаадып чадажып-ла турганнар.

— Бааса, Бааса, Басили...

Чаа-Хөл хемниң ол-бо талаларынга чайлаглап орган араттар Данзын биле Чөржей-оол кадайларының божуп чиигээриниң каш-ла хонук мурнундува мынчаар хөөрежип органнар дээр.

— Оол, кыс уруглар төрүттүнзе төрелдежип, кудалажыр бис, аа.

Айлар, чылдар! Билдиртпейн шуужуп, олчуп-солчуп эртип-ле турганнар. Оол, уруг ортумак школаны дооскан соонда, кайызы-даа тускай эртемни чедип алганнар. Валя башкы, Вася агроном тускай эртемниг болганнар. Олар 1972 чылдан эгелеп өг-бүле тудуп, кады чурттай бергеннер.

Валя Ак-Туругнуң ортумак школазын дооскан соонда, ол үеде ол суурга турган школа-интернатка кижизидикчи башкы болуп, бодунуң күш-ажылчы базымын эгелээн. Ооң соонда Кызылдың башкы училищезин дооскан. Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туруг, Булуң-Терек, Улуг-Хемниң Торгалыг болгаш Шагаан-Арыг хоорайның 2 дугаар ортумак школаларынга күш-культура башкылап келген. Валентина Монгушовна бичиизинден-не спортка ынак кижи. Эң ылаңгыя хаактаарынга, хол бөмбүү ойнаарынга, чадаг чарышка аажок сундулуг. Ол-ла сонуургалы-биле барык 30 чылдарда ортумак школаларга күш-культура башкылап, республикада билдингир дыка хөй спортчуларны кижизиткен. Сөөлгү чылдарда доктаамал болуп эртип турар хол бөмбүүнге Президент Кубогу дээш республика маргылдаазының Улуг-Хем кожуундан херээжен улус командазының баштайгы ийи чылынга тренери болган.

Валентина Монгушовна Данзын кызымак күш-ажылы дээш 1991 чылда «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Ол – күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың спортунуң хоочуну, спорт талазы-биле республика чергелиг судья.

Хүндүлүг күдээм Василий Алексеевич Чөржей-оол топтуг-томаанныг, тыва улустуң чугаалажыры дег, "чыткан хой тургуспас" кижи. Ооң тускай эртеми – агроном. Ол көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртем чедип алган соонда, 1964 чылда Улуг-Хем кожууннуң «ҮТКА-ның 25 чылы" совхозка агроном болуп, бодунуң күш-ажылчы амыдыралын эгелээн. Ооң соонда ол-ла совхозка болгаш «Ак-Туруг» совхозка кол агроном болуп үр үелерде ажылдаан. Ол Ак-Туруг болгаш Торгалыг көдээ Советтериниң күүскомунуң даргазынга, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң директорунга, Улуг-Хем кожуунның чер комитединиң даргазынга, кожууннуң көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги эрге-дужаалга, а 2000 чылдан бо хүннерге чедир Улуг-Хем кожууннуң чагырга даргазының бирги оралакчызы болуп, кожуунда экономика, саң-хөө болгаш үндүрүг айтырыгларын удуртуп-баштап турар.

Василий Алексеевич ажылдап чораан үезинде суму болгаш кожуун Советтериниң депутадынга хөй удаа соңгудуп келген. Ол – күш-ажылдың хоочуну, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Валентина Монгушовна биле Василий Алексеевич эптиг-найыралдыг өг-бүле, кандыг-даа ажыл-херекти кылырда аразында сүмележип, дугуржуп турган кылырлар. Олар бир уругнуң, бир оолдуң ада-иези база бир оолдуң, бир кыстың хүндүлүг кырган ада-иези.

Чөржей-оолдарның уруу Вера Васильевна — дээди эртемниг башкы, амгы үеде Арыг-Үзүү ортумак школазында башкылап турар. Оглу Валерий Васильевич — дээди эртемниг экономист. Ол Улуг-Хем кожууннуң үндүрүг инспекциязында ажылдап турар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдың хоочуну, "ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы".

«Кижизигден» — «Орлёнокче»

Республиканың назы четпээннериниң «Кижизиг» деп социал ижиктирилге төвү 2002 чылдың апрельде Кызыл хоорайга ажыттынган. Аңаа ада-иезиниң хайгааралындан дашкаарлаан, чурттаар чери чок азы амыдыралдың берге байдалдарынга таварышкан оолдар, уругларга чогуур үезинде социал ачыдузаны бедик мергежилдиг ажылдакчылар чедирип турар. Бо чылдың эгезинден тура ол төпке 40-45 чедир уруглар турган. Чайгы дыштанылга эгелей бээрге, ында ам 28 кижи артып калган. Уругларның хостуг үезин ажыктыг, чөптүг эрттирери-биле таарымчалыг бүгү байдалдарны тургускан. Социал педагогтар Анна Содунам, Виктория Салчак, Шончалай Монгуш, Людмила Донгак, Галина Салчак, эмнелге пунктузунуң эргелекчизи Урана Акаажык, ижиктирилге төвүнүң хүндүскү салбырының эргелекчизи Лариса Оюн болгаш өскелериниң-даа эки ажылын демдеглээри артык эвес. Столоваяның поварлары Татьяна Монгуш, Салбак Сумун уругларны хүнде дөрт катап амданныг чем-биле чемгерип турарлар.

Эрткен 2003 чылда төптүң ийи лагери ажылдап турган. Бирээзи — Каа-Хем кожууннуң Белбейде күш-ажыл болгаш дыштанылга лагери. Аңаа бир сезонда-ла 15 кижини хаара тудуп, үш сезоннуг ажылдааш, 45 кижини дыштандырган. Арат-тараачын ажыл-агыйлыг В.М. Чугаевтиң ажыл-херээнге дузалажып, лагерьге херек аъш-чем продуктулары сүт, сүт кылыглары, ары чигири, картофель дээш, өске-даа ногаалар-биле оон хандыртынып турганнар. Уруглар ыяш белеткеп, картофель довураа улгаттырып, ногаалар ажаап карактаарындан аңгыда, Сизим, Эржей суурларже походтарны организастаан. Кижизидикчи башкылар болгаш уругларның боттарының киржилгези-биле аъш-чем болгаш ногаа шыгжаар черни кылып, хол бөмбүү болгаш спортчу оюннар ойнаар шөлчүгештерни, турниктерни кылганы демдеглексенчиг. «Лагерьниң тергиин чараш кызы», «Каткы хүнү», «Хөглүг старттар», «Лагерьниң тергиин шыырак оглу» деп солун оюннарлыг хүннер, кежээлерни организастап эрттиргеннер. Ол ышкаш Бүрен-Аксында школадан дашкаар лагерьниң база «Шевер холдар» деп хүндүскү лагерьлериниң уруглары-биле эш хуу ужуражылгаларга спортчу маргылдааларны кылганнар. База бир айтып каар чүүл — уругларның башкыларының хайгааралы-биле хемге эштип, балыктап турганы болур. А арат-тараачын В.М. Чугаев уругларны бо чайын базала бодунуң арат ажыл-агыйынга хүлээп аарынга белен.

Чагытай хөлдүң эриинде "Байлак" лагеринге эрткен чылын 507 кижи дыштанган. Олардан 150 кижи Кызыл хоорайдан, Таңдыдан — 80, Бии-Хемден — 21, Сүт-Хөлден — 7, Улуг-Хем, Чаа-Хөлден 5-5, Чөөн-Хемчиктен 10 болгаш өске-даа кожууннардан уруглар сес аңгы отрядтарга үстүп алгаш эки дыштанганнар. Бо чылдың бирги сезону июнь 18-те ажыттынган, аңаа уруглар мооң мурнунда чылдарда 15 хонук дыштанып турган болза, а бо чайын ол хуусааны 21 хонукка узаткан, бир сезонда-ла лагерьге 280-300 хире уругларны хаара тудары көрдүнген.

Тос харлыг Гриша Ельцов-биле чугаалажы бердим. Ооң ачазы Анатолий Петрович мотористеп ажылдап турар, а авазы Галина Николаевна ажыл чок. Гришадан аңгыда өг-бүлезинде үш угбазы, ийи акызы бар. Бажың-балгадында аъш-чем чок. Авазы ажы-төлүнүң хайгааралынче кичээнгей салбайн арагалап туруп бээрге, кожазы кадай милиция ажылдакчыларынче дыңнаткан. Ынчангаш Гришаны мында эккеп каан. Чугаавыс төнчүзүнде ол: — Мында арыг-силиг, таарымчалыгдыр. Хүнде дөрт удаа тоттур чемгерип турар — деп чугаалайдыр.

Кызылда ажыттынган республиканың назы четпээннерге социал дуза чедирер төп түренги байдалда чурттап турар өг-бүлелерге, ылаңгыя берге байдалдарга таварышкан уругларга чогуур үезинде моральдыг болгаш чөптүг дузаны чедирип турары аажок таарымчалыг. Чаш кижилериниң аразында уран чүүлге, эртем-билигге черле ынчаш чараш чүүлдерге ынак, бурунгаар чүткүлдүг кижилерни чок деп болбас. Төптүң аргытынар, дааранар бөлгүмүнде барып кичээлдеп турар кыстар Онзагай Лакпа, Чойганмаа Сарыглар, Нина Бекасова, Чойгана Сарыглар болгаш өскелерни-даа адап болур. Оларның аргаан, даараан, чураан ажылдарын «Уруглар, уран чогаадылга, техника» деп республика фестивалынга делгээн.

А оолдардан 14 харлыг Кежик Опакай бодунуң үе-черге эш-өөрүнден өөредилгеге чүткүлдүү, чуруттунарынга салымныы болгаш корум-чурумнуу-биле ылгалган. "Кижизиг" ижиктирилге төвүнүң удуртулгазы, башкылар коллективи ооң ол бүгү эки талаларын үнелеп, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга санал киирген. Авазы, ачазы кайызыдаа инвалид, кады төрээннери база аңгы-аңгы ижиктирилге бажыңнарында чурттап турар Кежикке Бүгү Россияның уругларының «Орленок» лагеринче баар халас путевканы тывыскан. Бо хүннерде ол ында чеде берген, дыштанып турар.

Вячеслав МОНГУШ.

Эжим дугайында сөс

ЧАЛААЛГА ҮЗҮЛБЕС

Тыванын кыдыг-кызыгаарында чыдар Кара-Хөл школазы бо чылын тургустунганындан бээр 65 чыл болганын чоокта чаа демдеглеп эрттирди. Агаар-бойдустуң таарымча чок болганы-биле ол юбилейге барып киришпезимзе-даа, өөренип чораан чылдарым, чаңгысклассчы эштерим караамга көстүп кээр. Эштеримниң аразындан бир дугаар класстан, школа дооскуже кады өөренип келген эжим Алдын-оол Норбужапович Хертекти хүндүлээрим черле аргажок. Ооң амыдыралында, намдарында бо үениң аныяктарынга өөредиг болур үүлдер хөй.

Школага өөренип чорда кончуг томаанныг, чурум үрээр хамаанчок чыткан хой тургуспас эштиң бирээзи. Орта бодаарга, мен чамдыкта хана солунга "олуруптар-даа" турдум ийин. Өөредилгези ортумак, ынчалза-даа кызылы кайгамчык кижи. Чаңгысклассчым-даа болза, чаңгыс чылдың улузу бис, өске өөрүвүс бистен бир хар бичии турганнар үве.

Школа дооскан соонда, дораан шеригже чорупту. Шеригден кээп турда, өөредилге черлеринче киреринiң экзаменнери эрте берген. Халас чыл эрттирбези-биле Иркутскиниң Кутуликке көдээ ажыл-агый талазы-биле профессионал-техниктиг училищеге өөренгеш, санитар-мал эмчизи болуп үнген. Ону дооскаш, Кара-Хөл колхозка мал эмчилеп ажылдап турду. 1979 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң мал эмчизиниң салбырын доосту. База-ла төрээн чери Кара-Хөлге мал эмчилеп ажылдап турду.

Эжимниң өөредилгеге тура-соруктуун кайгаар кижи мен. Бир чылын Кара-Хөлге шөлээлеп чеде бээримге, "Назы-хар база улгадып ор, мал эмчилеп ажылдаарга, кезээде малчыннар кезиир, дыш чогу кончуг-дур. Кижи эмчизинге өөренип алыр бодап тур мен. Ынчан мен чонумга мал эмчизинден-даа артык ажыктыг болурум чадавас" деп хөөреп үндү.

—Дөртен хар чедер деп олур бис. Сени училище хүлээп алыр үве бе, хүлээп аптар болза, мендаа болза дузалашкай-ла мен –дидим. Эжим аазаан аксын ээлээн. Училищеге экзамен дужаап чеде бээрге, башкылар хүлээп албайн турган дээр чораан, сайытка чедир чаргылдажып тургаш дужаап кирген деп дамчыыр чугаа дыннаан мен. 1989 чылда 40 харлап турувуста, эжим эмчи училищезин доозуп үндү. Дөртен харлыынга чедир өөренип чорааш эжим дөрт дипломну карманнаан болдур ийин.

Кайы хире шыдамыктыр. Езулуг эр кижи ындыг болур. Каш чыл болганда Кара-Хөлге чеде бээримге, "Кара-Хөлдүң чаңгыс доктору"деп эжимни чон мактап чугаалажып турар болду. Мал база эмчизи болгаш чонга кандыг-даа дузаны чедириптер кижи болган-дыр. Амгы үеде Кара-Хөлде фельдшер эмчи болуп ажылдап чоруур. Ол черде диш эмчизи чок, дижи аараан кижи чаңгыс орта баар. Ол талазы-биле специалист эвес-даа болза, ол эмчиниң хүлээлгезин база "чажыды-биле" күүседип чоруур кижи дээр.

Алдын-оол Норбужаповичиден чалалга үзүлбес кижи үве-дир. Шаандагы ышкаш суурда хөй мал эмчилери база чок. Мал аараан улус база ону чалап кээр. Ооң сеткили биче, кажан-даа чажам деп чыткынын кым-даа дыннап көрбээн. Көдээ черге янзы-бүрү мергежилдиң эмчилери каяа турар боор, бертик-межел-даа кижи кээрге, бир дугаар эмчи дузазын ол көргүзер. "Чонумга дузалыг болур мен" дээн сөзүн ээлээн эжимни хүндүлээрим кончуг. Меңээ көөрге, төрээн черинге, төрел чонунга буянын чедирип чоруур кижи.

Өөнүң ишти Дарый Лүндүповна — онзагай кижиниң бирээзи. Хөй чылдарда кооперация шугумунга ажылдап чораан, совет садыгның тергиини деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Кайызы-даа салым-чаяанныг ыраажылар, уран үүл көрүлдезиниң идепкейлиг киржикчилери. Эптиг-найыралдыг өг-бүле үш ажытөлдү бут кырынга тургузуп өстүрген. Улуг оглу Мерген адазы ышкаш эмчи болур, бо чылын медучилищени доозуп турар. Эртинези эрге-хоойлу техникумунда өөренип турар. Бичии кызы — школада өөренип турар. Ийи уйнуктарның кырган ада-иези.

Төлептиг ада, буянныг эмчи Алдын-оол Норбужаповичиге ажыл-ижинге чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды күзеп артым.

Сергей ХЕРТЕК.

Чиигелделерге хамаарыштыр

ДҮВҮРЭЭН АЖЫЫ ЧОК

Күш-ажылдың болгаш дайын киржикчилериниң, инвалидтерниң база өске-даа чиигелделерни акша-биле солуурунуң дугайында хоойлунуң төлевилели үнүп кээрге, чурттуң деңнелинде улуг шуугаазын болуп, харын-даа чамдык хоорайларга аңаа удурланыышкынның акцияларын безин эрттирген болгай. Бо талазы-биле тайылбырлыг материалдар массалыг информация чепсектеринде тодаргайы-биле доктаамал чоруп турар. Бир талазында, чурттакчы чоннуң ортузунда бо чаа хоойлунуң төлевилелиниң дугайында тайылбыр ажылы чедир чорувайн турар. Ийи талазында, эрги хоойлуда көрдүнген чиигелделерни ажыглап өөрени берген кижилерге ол таарымча чок болуп турары билдингир. Мен бо үүлүмге бо талазы-биле кыска тайылбырны бээрин кызыдып көрейн.

Бо хоойлунуң төлевилелин РФ-тиң Чазааның хуралынга ийи, үш удаа чугаалажып көргеш, Күрүне Думазынче киирерде эдилгелерни киирген. Күрүне Думазының комитеттеринге сайгарып чугаалажып тургаш база эдилгелерни киирген. Ооң түннелинде, чиигелделерни акша-биле солууру 2-3 катап улгаткан. Тодаргайы-биле көргүзерге мындыг: дайынның инвалидтеринге бир айда — 2000 рубль, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 1500 рубль, дайын чорудулгаларының хоочуннарынга — 1100 рубль, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дайынга киришпээн армияларга шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеннерге — 600 рубль, Ленинград бүзээлелиниң чурттакчыларынга — 1100 рубль, дайын үезинде шериг объектилеринге ажылдап турганнарга — 600 рубль, дайын болгаш дайынчы чорудулгаларның киржикчилеринге, өлген инвалидтерниң өг-бүле кежигүннеринге — 600 рубль, ССРЭ-ниң, Россияның маадырлары, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, Алдар орденниң үш чергезибиле шаңнатканнарга — 3500 рубль, Чернобыль озал-ондааның киржикчилеринге —1700 рубль, бирги бөлүктүң инвалидтеринге — 1400 рубль, 2-ги бөлүктүң инвалидтеринге — 1000 рубль, 3-кү бөлүктүң — 800 рубль, хан дужаап турарларга — 500 рубль. Бо дээрге амдыызында төлевилелде көрдүнүп турары-дыр. Хоойлунуң төлевилелин июль 2-де Күрүне Думазынга бирги номчулгазы эрткен. Ооң соонда Федерация Чөвүлелиниң Хуралынга чугаалажыр болгаш эң сөөлүнде Президент ат салыр. Орта чедир бо сан-түннерге өскерилгелер-даа болуп болур. Бо чиигелделерни солаан акша-төгерикти федералдыг бюджеттен хандырар.

Ийи дугаарында, үш деңнелдиң чиигелделиг кижилери: күш-ажылдың хоочуннары, тылдың ажыл-ишчилери болгаш репрессияга таварышкан кижилерге социал деткимчени көргүзерин девискээр (республика) бюджединден акшаландырар. Кажан бо хоойлунуң төлевилелин РФ-тиң Чазаанга, Күрүне Думазының комитединге чугаалажып турда, РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлде яамызының сайыды Михаил Зурабов дыка хөй өскерилгелерни киирген билдинип турар. Чамдык чиигелделерге хамаарыштыр "социал пакет" тургузарының айтырыы тургустунган. Ол эмнелге болгаш аргыжылга айтырыгларынга хамааржып турар.

Чамдык хоочуннар бистиң чиигелдевисти ап каапкан деп турар, а херек кырында кымның-даа чиигелдезин ап кагбаан, ону акша-биле солуп каан үве-дир ийин. Хоойлуда көрдүнген чиигелделерни бистиң хоочуннарывыс долузу-биле ажыглап турган бе? Чиик өртектиг халас путевкалар кажар кижилерниң холунче кирип турганы чажыт эвес болгай. Социализм үезинден бээр шилчип келген чиигелделер, рынок экономиказының үезинде бодун бадыткап шыдавайн барган деп бодаар мен. Ону удуртуп-башкарып турган кижилер өскээр ажыглап өөрени берген. Шаанда дайын киржикчилеринге, күш-ажылдың хоочуннарынга чиик өртектиг ховар бараанналыг садыглар турган болгай. Ам үе өскерилген, акшалыг болзуңза, үнү-даа садып ап болур сен. Мону база өөренип көргени чажыт эвес.

Чиигелделиг автобустар дугайында үнү чугаалап болурул? "Олар хоочуннарны чөптүг аргыштырып турар бе?"—деп айтырыг тургустунуп кээр. Ол автобустар талазы-биле хомудалдыг чагаалар Кызыл хоорайның хоочуннарындан бистиң редакцияга каш удаа-даа келген. Бир шак пассажирлер аргыштырып турар автобустарның улуг-ла ажыы чок бооп турар. Мен бодаарымга, чиигелдени акша-биле солааны ажыктыг. Кажан чиигелдени акша-биле солуптарга, ону бүгү назынында ажыглап көрбээн кижилер ооң ажыын көре бээр. Үге ынчаар чугаалап тур сен дизе, бодап көрүңер даан, бистиң көдээ суурларывыста телефон, газ, аптека ажылдавайн турар, автобустар пассажирлерни чиигелделиг аргыштырбайн турар дээш, санаар үве болза, айтырыг-ла хөй. Курорт-санаторий дугайында сураан-даа дыңнаваан кижилер бар. Хоойлуда көрдүнген чиигелделерни алыр ужурлуг кижилерниң 60-80 хуузу ону ажыглавайн келген. Бо хоойлу социал чөптүг чорукту тургузарынга ажыктыг болур деп үвени уттуп болбас.

Эгезинде бо айтырыг элээн дүвүренчиг болганы билдингир. Ону чамдык оппозиция доп-дораан ажыглап эгелей берген болгай. РФ-тиң Президентизи В.В.Путин безин "Комсомольская правда" солуннуң корреспондентизиниң айтырыгларынга харыылап, кыска тайылбырны берген. Чиигелделерни акша-биле солупкаш, үгле ооң-биле кызыгаарланмас, чамдык деңнелдиң хамаатыларынга деткимче бээриниң немелде хемчеглерин ажылдап кылыр апаар дээн. Өскээр чугаалаарга, онзагай деңнелдиң кижилеринге ол чиигелделер камгалап арттынар деп, Президент чугаалаан.

РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлде яамызының сайыды Герман Греф чиигелделерни акша-биле солуптарга, Россияга ядыы-түреңги кижилерниң саны 500 муң чедир азы 2 хууга кызырлыр дээн. Кымга-даа хамаарылга чок социал политика институдунуң эксперти Сергей Сурковтуң чугаалап турары-биле алырга, Герман Грефтиң чугаалап турары-биле бистиң шинчиледдеривис дүгжүп турар, чиигелделерни акша-биле солуптарга, амыдырап-чурттаарының адаккы деңнели өзе бээр.

Түннөлинде үнү чугаалап болурул дээрге, бо айтырыгны баш бурунгаар сайгарып чугаалажып тургаш, ийи кол үүлдү тодараткан. Бир дугаарында, чиигелделиг хамаатыларга ол ажыктыг болур. Борта кым-даа когаравас, ол талазы-биле немелде хемчеглер алдынар. Ийи талазында, ол Чазакка база ажыктыг болур. Чиигелделерге көрдүнген акшалар талазы-биле хөй будулгаазыннар турган. Чамдык кижилерниң дүвүреп турар үвези, Чазакка бүзүревейн турар. Чоокта чаа РФ-тиң саң-хөө сайыды Кудрин бо чиигелделерни төлээр талазы-биле акша 2005 чылдың бюджединде салдынган болгаш ындыг хөреңги бисте бар деп, медеглелди кылган. Мен бодап көөрүмге, чиигелделерни акша-биле солуурунуң талазы-биле айтырыгта улуг дүвүрээн ажыы чок боор.

Сергей ХЕРТЕК.

СҮЛДЕҢЕР БЕДИК-ЛЕ БОЛЗУН

Улуг бүзүрел

Медицина ажылдакчыларын буянныг мергежилдиң кижилери деп чоннуң санап турарында ханы утка бар. Ол болза, кижи бүрүзүнүң оларга ынаан, хүндүлээрин, улуг бүзүрел-биле идегээрин көргүзүп турар бедик үнелел-дир. Ынчанмайн канчаар, кижилерниң кадыын камгалаар, янзы-бүрү аарыгларга удур демисежир деп үве амыр эвесле болгай. Кижи бүрүзү ак халаттыг эмчилерге боттарының амытынын идегеп турар. Кижини аарыгдан адырып ап, харын-даа өлүмден безин камгалап ап деп үве—кончуг улуг харыысалгалыг, хүндүлүг, буянныг ажылхерек-тир.Ынчангаш ак халаттыг кижилер көргеш, оларның нарын, берге ажылын эргилдир бодап, кижилерге чедирип турар буянын магадап, сагыш-сеткилге өөрүшкү болгаш чоргаарал алачайгаар-ла хайныга бээр.

Эмчилерниң чылыг, чымчак сеткили, буяны, аарыг кижилерге сагыш човангыр хамаарылгазы, арыг сеткилинден аргасүмези—бо бүгү бистиң шуптувуска уттундурбас, эки үүл болуп сеткиливиске артып каар.

Чоннуң кадыкшылы дээш могаг чок ажылдап чоруур, мергежилинге бердинген эмчилер республика эмнелгезиниң гинекология салбырында ажылдап турарын боттарывыс херек кырында көрдүвүс.

Бистиң хеймер уруувус Лючана республиканың №2 божудулга бажыңынга кыс уругну чараштыр, чиик божуп алган турган. Эмчиден үнер үези келирге, бичии өпеяаны кезек эмнедирибиле төрүттүнген чаш ургларны чедир хайгаарап эмнээр салбырже шилчидипкен. Божаан соонда чартык ай болганда, өпеяаның авазы—уруувуска хенертен хан агыышкыны болган.

Эмчилер дүрген дуза станциязынче долгаптарга, эмчилер келгеш, уруувусту гинекология салбырынга эккелгеннер. Ол үеде хөй хан чидирген кижиниң байдалы дыка берге турган. Улуг гинеколог эмчилер аразында сүмелешкеш, дарый хемчээн ап, кезиишкинни кылганнар. Гинекология салбырының улуг эмчизи Римма Тюлюшовна Акша-оол, кезер эмчилер Радмила Таш-оол-овна Ховалыг, Наталья Александровна Ушкалова олар кезиишкин кылганының соонда, айыыл чайлаттынып, уруувустуң амы-тыны алдынды. Анестезиолог эмчилер Саяна Шулуу-евна Ооржак, Виктор Тюлюш-евич Мажаа, Саяна Ивановна Дадаа улуг эмчилери-биле бир демниг уруувустуң амы-тыны дээш кады ажылдаанынга сеткиливис ханызындан өөрүшкүвүс илередип, улуу-биле четтирдивис.

Бо коллектив черле шупту демниг, аразында найыралдыг эки ажылдап турар-дыр деп үвени билдивис. Перинаталдыг төптүң кол эмчизи Галина Монгушовна Маады база Лидия Монгушовна Көк-оол оларның боттарының мергежилинге бердингенин, шудургу ажыл-ижин үнеледивис, магададывыс.

Ол-ла эмнелгеде анестезиолог бооп ажылдап турар күдээвис Орлан Олегович Сендажы база эмчи сестразы уруувус Саяна оларның эмчилери-биле кады дуңмазының амы-тынын камгалажып, дузалажып турганынга өөрүп, чоргаарланып олур бис.

Республиканың эмнелгезиниң төрүттүнген чаш ургларны чедир хайгаарап эмнээр салбырының ажылдакчыларынга чаш өпеяавысты эки эмнеп, сагыш човангыр ажаап, карактап турганы дээш өөрүп четтирдивис. Буянныг эмчилерниң ачызында уруувус ада-иезиниң, угбачестелериниң, кады чурттап олурар эжиниң, бичии дуңмаларының аразынга аралажып, чаптанчыг чараш кызын өстүрүп, чурттаар аас-кежиктиг болду.

Ынчангаш буянныг эмчилеривис хей-аъдыңар өрү, сүлдеңер бедик-ле болзун!

Силерниң буян-чолуңарга мөгейдивис.Өршээ бурган!

Чечек, Николай Салчактар.

Бай-Тайга кожуун.

Ленин, 18 дыңнадып тур

▪ Июнь 28-тен июль 4-ке чедир республикага 74 кемхерек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген: 5 өлүрүүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагыштыы-биле чедиргенинден 3 кижи амы-тыныңдан чарылган, кадыкшылга аар хораны чедирген 3 таварылга, 2 күштээшкин, 5 үптээшкин, 27 оор чорук, наркотиктиг болгаш психотроптуг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 2 таварылга.

▪ Дежурный кезээнче 1929 кижини чедирген, эзирик чораан 1510 кижини кудумчудан ыраткан, оларның 766-зы эзириктер сергедир черлерже кирген, биче хулиган чорук дээш 275 кижи туттурган, административтиг харыысалгага 1061 кижи онаашкан. Неделя дургузунда оруктарга 4 озал-ондактыг таварылга болган, оларга 2 кижи амы-тыныңдан чарылган, 8 кижи кемдээн. Хоойлуга удур саткан эзиртир бүдүмелден 1275,75 литрни хавырган.

▪ Улуг-Хем кожууннуң Чааты суму чагыргазының июнь 28-те киирген билдириишкинин езугаар электри энергиязының төлевириниң контролеру 2003 чылдың майдан 2004 чылдың майга чедир чурттакчы чондан чыгган акшаны "Тываэнерго" бүдүрүлгезинче шилчитпээн болган. Өренің түңү —214 муң рубль.

▪ Июнь 29-та Кызылга РПС баазазының чанынга МАЗ деп автомашинаның хыналдазын кылган. Машинаның контейнеринге 1000 литр спирт чораан.

▪ Июнь 30-де Кызылда Кочетов кудумчузунда 34 "а" дугаарлыг бажында ажаалга банкызында айыыл чорук талазы-биле инспекторлап ажылдап турар, 1950 чылда төрүттүнген Ш.деп хамааты хээли ап тургаш, туттурган.

▪ Июнь 25-те республиканың Уруглар бажыңының ажылчорудулгазын хынаар талазы-биле хемчеглер чорудуп турда, ооң улуг эмчизи 33 муң рубльди база склад эргелекчизи 15 муң рубльди боттарынга шиңгээдип алган дээрзи тодарап келген. Херектерни оттурган, истелге эгелей берген.

▪ Июнь 30-де оперативтиг истелге ажылдар үезинде "Жилье" КХН-ниң директору ажаалга банкызындан хоойлуга удур чээлиге алганы 1 миллион 571 муң рубльди хуужуткан дээрзи билдинип келген. Херекти оттурган.

▪ Июль 3-те Кызылда Холмистая кудумчузунда бажыңга өрт болган. Түңнелинде ооң иштинге 3 кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Шупту аңаа чурттап турган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ЧАНДЫР БАСПАЙН ЧОРУУРЛАР

"Садыг-саарылга – чурттуң экономиктиг сайзыралының үндезиннериниң бирээзи"—деп, XVII үүс чылда Россияга кайгамчык чаартылгаларны кылган Петр I хаан бодунуң үезинде чугаалаан.

Садыг-саарылга харылзаазы бистиң Тыванның девискээринге үе-дүптен бээр турганы чугаажок. Колдуунда чиижең садыгжылар бүдүүлүк чонну янзы-бүрү кажар аргалар-биле мөлчүп, чулуп чип чораан болгай.

Тывага езулуг садыг-саарылга харылзаазы, четкизи кажан тургустунганыл? Бо айтырыгга харыылаарда ук ажылга улуг үлүүн киирген баштайгы хоочун кооперация ажылдакчыларының бирээзи чораан Монгуш Лопсанович Дажы-Норбунуң амыдыралы-биле таныжып эгелээривиске-ле, оон элээн хөй-ле үүлдер билдине бээр. Ол Чаа-Хөл кожуунга арат өг-бүлеге төрүттүнген. Бичиизинде-ле чартык өскүс калган. 1922 чылда кыштагже көш үезинде орук ара ооң ачазы суглар чүктүг шарыларын хенертен доктаадыпкаш, ийи өг типкен. Өглерниң бирээзинге бичии уруглар ийи хонган. Өске өгже бичии уругларны чагдатпас болган. Үшкү хүнүнде өглерни адырып чүдүргеш, улаштыр көжүп чорупканнар. Ол-ла хевээр бичии Дажы-Норбу бодунуң авазын көрбээн. Көш үезинде ол божуп чадааш, чок болганын ол сөөлүнде билген. Өскүс оол чурттаар, өөренир арга дилеп, 1924 чылда-ла Кызылга чедип келген. Ооң күш-ажылчы дептеринде баштайгы демдеглелдер Күш-ажыл яамызынга аар-саар ажыл кылып, үш чыл болганын херечилеп турар. Ынчан ол ажылдап тура-ла, үжүк-бижикти боду өөренип алган. Ынчангы удуртукчулар кызымак оолду эскерип, 1934 чылда Дажы-Норбуну Казань хоорайже садыг (госторнаркомторг) техникумунче өөредип чоруткан. Аныяк эр ону 1937 чылда тергиин эки доозуп, товаровед эртемниг чанып келген. Келгеш дораан ол Тыванның төпчүттүнген кооперациязынга экспорт салбырынга товаровед бооп ажылдай берген. Ол үеде аныяк республикага күрүне кооперациязы чаа-ла бирги базымнарын кылып эгелээн. Ону бут кырынга быжыы-биле тургузар үүле Монгуш Лопсанович ышкаш баштайгы аныяк специалистерге онаашкан. Ынчан Монгуш Лопсанович аттыг, чадаг, машиналыг Тыванның бүгү кожууннарын кезип, чер-черге садыг төптерин тургузарынга, оларның материалдыг баазазын тударынга эң идепкейлиг киришкен. Кожуун, суму бүрүзүнге садыглар ажыттынгылаан. Чогум-на ук ажылды чедиишкинниг чорутканының түңнелинде, тыва чон чиик өртектиг пөс-таавы, аъш-чем дээн чижектиг амыдыралга эргежок чугула бараннарны садып ап, чаа езу-биле чурттап-амыдыраар арганы алган. Чоннуң культурлуг амыдыралы чогум-на оон эгелээн. Чаа бараан-сараан аймаанга чоннуң хереглели, негелдези улгадып эгелээн.

Хоочун кооператор уруу Чарита Монгушовна-биле 1974 чылда тырттырган.

Чаа амыдыралдың бедик чалгыынга алыскан аныяк эр Кызыл — Самагалдай аразында Калдак-Хамар оруунуң тудуунга дерги садыы организастап чоруп тургаш, бодунуң келир үеги уругларының иези Барыңмаа Лопсановнага таваржып, аас-кежиин тып, өг-бүлени туткан. Тывага садыг четкилерин чедиишкинниг тургузушкан аныяк специалист 1943 чылда ТАРН-ның ТК-зының айтыышкыны-биле Тудуг болгаш үлетпүр яамызының оралакчы сайыдынга томуйлаттырган. Бир чыл болганда оон-даа харыысалгалыг ажылдыг, чаа тургустунуп эгелээн иштики херектерниң улус комиссариадының өрт камгалалының инспектору апарган. Республиканың өрт албанының музейинде М.Л.Дажы-Норбуну өрт албанының үндезилекчилериниң бирээзи деп бадыткаан бижик-документ кадагалаттынып чыдар. 1946 чылда ону Тыванның хереглекчилер ниитилели чаа тургустунган садыг-кооператив школазының (амгы Кызылдың садыг училищезиниң) баштайгы директору кылдыр томуйлаан. Ук школаның баштайгы бажыңын Монгуш Лопсанович боду удуртуп туттурган. Садыг шугумунга чаа кадрлар белеткээринге, өөредилге программазын тургузарынга улуг үлүүн киирген.

Ооң кадында бедик мергежилдиг специалист боду доктаамал билиин бедидип, өскелерден база ону негээр чораан. 40 чылдарның төнчүзүнде ол ийи чыл хуусаалыг Тыва областың партия школазын дооскан. 1950 чылда Москва хоорайга башкылаашкынның дээди курузун доозуп, билиин улам делгемчиткен. Олла чылын Кызылдың хоорай Совединиң депутадынга соңгуттурган. 1953-1957 чылдарда партияның дээди школазын ботөөредилге-биле өөренип дооскан. Тыва кооперацияның үндезилекчилериниң бирээзи бо өгбениң амыдыралының оруун шинчилеп орарга, ол ажылдавышаан, доктаамал өөренип, билигмергежилин үе, сайзырал аайы-биле бедидип-ле чораан боордур. Ол чүгле кооперация, садыг шугумунга кадрлар белеткээри-биле кызыгаарланмайн, политиктиг амыдыралга база идепкейлиг киржип чораан. Ол чүткүл амгы үениң аныяктарынга аажок улуг үлегер болур. 1954 чылда Тыванның хереглекчилер ниитилелиниң даргазының оралакчызы, ооң соонда кадрлар талазы-биле оралакчы кылдыр депшиткен. 1967 чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң күш-ажылчы курлавырларны ажыглаарының талазы-биле эргелелиниң улуг экономизи кылдыр депшиткен. 1967 чылда кадыының аайы-биле пенсияже үнген.

Кооперацияның үндезилекчилериниң бирээзи чораан М.Л.Дажы-Норбу шагда-ла бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ооң эгелеп каан херээ улам сайзырап, чонну амыдыралга эргежок чугула бараннар-биле хандырып, республиканың ниити хөгжүлдезинге улуг үлүүн киирип турар. "Эки ажыл —элеп читпес" деп чүве ол. Ол — дөрт уругнуң адазы. Уруглары, уйнуктары ооң изин төлептии-биле чандыр баспайн чоруурлар. Эмчи, албан-хаакчыт дээш кандыг мергежилдиг кижи оларның аразында чок дээр. Монгуш Лопсанович бодунуң соонга төлептиг салгалды арттырган.

Борис ОНДАР.

Спартакиада

НИИТИЗИ-БИЛЕ 16 КОМАНДА

Кызыл хоорайның администрациязының Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитеди июль 3-түң хүнүнде "ТАР-ның Россияның хүрээлеңинге киргенинден 60 база Кызыл хоорайның тургустунганындан 90 чыл байырлалдарынга тураскаадып Кызылдың муниципалдыг организациялар болгаш бүдүрүлгелериниң аразынга спартакиадаларны эрттиреринің дугайында" деп мэрияның доктаалынга дүүштүр баштайгы спартакиаданы эрттирген.

Спартакиадага Кызыл хоорайның администрациязы, социал дуза талазы-биле комитет, "Гиппократ-1" — божудулга бажыңы, Гиппократ-2" — дүрген эмчи дуза чедирер черниң станциязы, "Нефрон" — № 3 республика эмнелгези, Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай Хуралының төлээлели, "Башкы" — Тыванның күрүне университеди болгаш оон-даа өске командалар киришкен. Ниитизи-биле 16 команда – 400 ажыг киржикчиниң аразындан шылгарап, спартакиаданың 3-кү черин хоорайның социал дуза талазы-биле комитеди ап, кубок, 1500 акша шаңналын алган. 2-ги черни "Нефрон" командазы чаалап алган (2000 акша, кубок), а спартакиаданың тиилекчизи — 1-ги черге "Гиппократ-1" эмнелге чери төлептиг бооп, кубок, 3000 акша-биле шаңнаткан.

Кызыл-оол КУУЛАР.

ХУУСААЗЫНЧЕ КӨӨР

Амгы рынок үезинде садыг-саарылга көскү черни ээлеп турар.

Ынчангаш садып алыкчы болгаш саарлыкчы азы садыгжы бараан-сараан, акша-төгерик дугайында билии четчир, ол талазы-биле хоойлу-дүрүмнерни билир болза эки. Ылаңгыя садып алыкчы садып ап турар бараанның азы аъш-чеминиң хуусаазынче, шынарынче онза кичээнгейни салыры артык эвес. Оон башка шынары багай, хуусаазы эрткен чем садып алгаш, бодунуң азы ажы-төлүнүң иштин аартып, кадыынга хора чедирип болур. Ынчангаш республикада ижин аарыының янзы-бүрү хевирлериниң тарап турарының бир чылдагааны ында, садып алыкчыларның шынары багай чем ажыглап турарында. Бис, Кызылдың күрсанэпидхайгаарал төвүнүң эмчилери, хыналда рейд кылып турган үелеривисте садыгларда, киоскилерде хуусаазы эрте берген аъш-чем аймаа садып турарын бо-ла эскерер бис. Хавырып, узуткап, ээлерин торгаппдаа турар бис. Ынчалза-даа бистиң алган хемчеглеривис шоолуг дээш чок бооп турар. Ам бодап турарывыска, ындыг байдалдарны чайладырынга садып алыкчылар улуг рольдуг болур хире. Бир эвес олар боттарынга негелделиг бооп, хуусаазы эрте берген аъш-чемни ылгап билип, чүгле шынарлыын садып алыр аргалыг апаар болза, саарлыкчылар садыынга хуусаазы эрте берген аъш-чем тургуспас апаар.

Ам кандыг садыглардан хуусаазы эрте берген аъш-чем аймаа хавырып турганывысты көрүп көрээлиңер. №14 склад, садыг "Оксана", киоск "Гаврош", ПУ-4-түң столоваязы, №777 садыг болгаш өске-даа садыглардан хуусаазы эрткен консерваларны, колбасаларны, быштактарны, печеньелерни, пиволарны, шоколадтарны, өске-даа хөй аъш-чем аймаан хавырып турган бис. Чамдык садыгжыларның садып турар бараанының хуусаазы эрте бергенин боттары безин билбес бооп турары дыка элдептиг.

Ынчангаш республиканың чурттакчыларынга аъш-чем садып алырда оларның хуусаазынче кичээнгей салырын күзээр-дир бис.

Сендимаа САДИ,
санитар эмчи.

БҮГҮДЕНИ ЧАЛАП ТУР БИС

Республика чону, албан-чагырга черлери Тыванның Россияга бактаап киргениниң 60 чыл оюн таварыштыр буян-кежик немежир дээн күзел-бодал-биле **ХЕЙ-АЪТ ТУГУН** Мөңгүн-Тайганың шыпшыынче август айның эгезинде үндүрер деп бодалдыг.

Улустуң ат-сывын бижээн **ХЕЙ-АЪТ ТУГУН** бараалгадырынга киржир дизе, чагырларны Кызылда Садыг-делгелге төвүнде ийиги каътта, 206 дугаар өрээлде "Суй-Белектер" садыынга дужаар.

Чок болза **1-06-14 телефонче** долгаар.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8937. Чагыг 86.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.